

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Přírodovědecká fakulta

Katedra rozvojových a environmentálních studií

Vznik a vývin nerůstového myšlení v sedmdesátých letech dvacátého století

Daniel Costa Jařab

Bakalářská práce

v prezenčním studiu oboru Mezinárodní rozvojová a environmentální studia

Vedoucí práce: Mgr. et Mgr. Tomáš Daněk, Ph.D

Olomouc 2022

Bibliografický záznam

Autor (osobní číslo): Daniel Costa Jařab (R19404)

Studijní obor: Mezinárodní rozvojová a environmentální studia

Název práce: Vznik a vývin nerůstového myšlení v sedmdesátých letech dvacátého století

Title of thesis: The creation and evolution of degrowth thinking in the nineteen-seventies

Vedoucí práce: Mgr. et Mgr. Tomáš Daněk, Ph.D

Rozsah práce: 46 stran, 1 volná příloha (CD)

Abstrakt: Cílem této práce bude zanalyzovat vznik nerůstu, a jeho přerod od jednotlivých myšlenek v jedno koherentní myšlenkové hnutí, převážně v sedmdesátých letech dvacátého století. Autor se pokusí osvětlit, kterak různé vědní obory a myšlenkové proudy přispěly k formování nerůstového myšlení, a jaký vliv na ně měli konkrétní autoři, vědci a myslitelé, ať už se hlásili k samotnému hnutí či nikoliv.

Klíčová slova: nerůstové myšlení, sedmdesátá léta, dějiny nerůstu, alternativní ekonomie, meze růstu

Abstract: The aim of this bachelor's thesis will be to analyse the emergence of degrowth and its transformation from individual ideas into one coherent movement of thought, mostly in the 1970s. The author will attempt to illuminate how different disciplines and schools of thought contributed to the formation of degrowth thinking, and what was the influence of specific authors, scholars, and thinkers, whether they were part of the movement or not.

Keywords: degrowth thinking, seventies, history of degrowth, alternative economics, limits to growth

„Děkuji, děkuji za trýzeň,
Jež zdokonalí díla,“

Karel Kryl

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem zadanou bakalářskou práci Vznik a vývin nerůstového myšlení v sedmdesátých letech dvacátého století řešil samostatně pod vedením Mgr. et Mgr. Tomáše Daňka, Ph.D. a že jsem uvedl veškerou použitou literaturu a internetové zdroje v seznamu použité literatury.

V Olomouci

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Přírodovědecká fakulta

Akademický rok: 2020/2021

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **Daniel JAŘAB**
Osobní číslo: **R19404**
Studijní program: **B0588A330001 Mezinárodní rozvojová a environmentální studia**
Studijní obor: **Mezinárodní rozvojová a environmentální studia**
Téma práce: **Téma práce: Vznik a vývin nerůstového myšlení v sedmdesátých letech dvacátého století**
Zadávající katedra: **Katedra rozvojových a environmentálních studií**

Zásady pro vypracování

Zásady pro vypracování: Cílem této práce bude analyzovat vznik nerůstu, a jeho přerod od jednotlivých myšlenek v jedno koherentní myšlenkové hnutí, převážně v sedmdesátých letech dvacátého století. Autor se pokusí osvětlit, kterak různé vědní obory a myšlenkové proudy přispěly k formování nerůstového myšlení, a jaký vliv na ně měli konkrétní autoři, vědci a myslitelé, ať už se hlásili k samotnému hnutí či nikoliv.

Rozsah pracovní zprávy: **10 – 15 tisíc slov**
Rozsah grafických prací: **dle potřeby**
Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná**

Seznam doporučené literatury:

Sustainable degrowth-Historical roots of the search for alternatives to growth in three regions, Barbara Muraca, Matthias Schmelzer (2017) DOI: 10.4324/9781315543000
Décroissance: A Project for a Radical Transformation of Society, Barbara Muraca, (2013) DOI: 10.3197/096327113X135815617251
Les précurseurs de la décroissance, une anthologie, Serge Latouche, (2016) ISBN: 978-2-36935-054-5
The Entropy Law and the Economic Process, Georgescu-Roegen N. (1971) ISBN: 9780674281653
Limits to Growth, Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, and William W. Behrens III. (1972) ISBN: 0-87663-165-0
Small Is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered, E. F. Schumacher (1973) ISBN: 978-0-06-091630-5
Tools for Conviviality, Ivan Illich (1973) ISBN: 9780714509730
Ecologie et Liberté, André Gorz (1975) ISBN: 978-2020047715
To Have or to Be? Erich Fromm (1976) ISBN: 0060113790

Vedoucí bakalářské práce: **Mgr. Tomáš Daněk, Ph.D.**
Katedra rozvojových a environmentálních studií

Datum zadání bakalářské práce: 27. dubna 2021
Termín odevzdání bakalářské práce: 22. dubna 2022

L.S.

doc. RNDr. Martin Kubala, Ph.D.
děkan

doc. RNDr. Pavel Nováček, CSc.
vedoucí katedry

V Olomouci dne 3. května 2021

Obsah

1. Úvod	7
1.1 Téma	7
1.2 Co je to nerůst?	7
1.3 Teze nerůstu	7
1.4 Krátká historie nerůstu	8
1.5 Historický kontext	9
1.6 Metodika a cíl práce	10
2. První část: Planetární limity růstu	11
2.1 Zákon entropie a ekonomický proces	11
2.2 Meze růstu	14
2.3 Ekonomie ustáleného stavu	16
3. Druhá část: Společenské dopady růstu	19
3.1 Ivan Illich	19
3.2 E. F. Schumacher	23
3.3 Murray Bookchin	27
3.4 André Gorz	30
4. Třetí část: Vlivy jiných světů	33
4.1 Vliv ženského světa	33
4.2 Vliv cizích světů	36
4.3 Vliv vnitřních světů	39
5. Závěr	42
6. Bibliografie	42

*I need more than I ever did before
But everything is going up in price
My life is going all right up until now
Even so there's something missing*

-Iggy Pop

1. Úvod

1.1 Téma

Nejprve se pokusím definovat termíny a vysvětlit, proč jsem si zvolil právě téma *vznik a vývin nerůstového myšlení v sedmdesátých letech dvacátého století*.

Co přesně je nerůst bude osvětleno v kapitole 1.2. Téma mé práce však nemluví o nerůstu, nýbrž o nerůstovém myšlení. Ačkoliv v sedmdesátých letech již existovalo slovo nerůst (ve francouzské verzi *décroissance*), většina myslitelů jej neznala či nepoužívala. To je však pro mou práci bezpředmětné, mým cílem je popsat intelektuální procesy a proměny sedmdesátých let, jež umožnily vznik nerůstu v jeho současné podobě. Koncept *nerůstového myšlení* tak umožňuje začlenit do práce i myslitele, jejichž myšlenky nerůst ovlivnily, ač se třeba k nerůstu přímo nehlásili.

Ačkoliv téma práce zmiňuje sedmdesátá léta dvacátého století, bylo by absurdní se omezovat striktně na období mezi prvním lednem roku 1970 a jedenáctým prosincem roku 1979. Historie nehledí na kulatá čísla, a jelikož má práce je ve své podstatě historická, občas přetéká do let šedesátých či osmdesátých. Za důležitý však považuji *zeitgeist* sedmdesátých let (viz. 1.5 historický kontext), jenž spojuje veškerá díla a autory o nichž tato práce bude.

1.2 Co je to nerůst?

Nerůst je koncept ve vývoji je velmi obtížné ho definovat. Přesto se pokusím nastínit základní definici nerůstu a jeho teze.

Nerůst stojí na pomezí vědeckého konceptu a politického sloganu. Jak píše Serge Latouche je to politický slogan s teoretickými dopady. (Latouche, 2016) Protože cílem této práce je popsat nerůstové myšlení, je pro mé účely vhodnější vnímat nerůst jako normativní cíl pro demokratickou, rovnostářskou a ekologicky udržitelnou společnost, což je označení převzaté z Petridise. (Petridis et al., 2015).

Poměrně srozumitelně definuje nerůst Jason Hickel: „Nerůst je plánované snížení spotřeby energie a zdrojů, jež má vrátit ekonomiku do rovnováhy s živým světem, a to takovým způsobem jenž sníží nerovnost a zvýší kvalitu života.“ (Hickel, 2021) Obsahově identickou definici najdeme také v článku Schneiderově. (Schneider et al., 2010). Jako každá definice je i tato poněkud abstraktní, nebude tedy na škodu definovat některé základní teze nerůstu¹ jejichž kořeny se pokusím následně nalézt u autorů sedmdesátých let.

1.3 Teze nerůstu

Teze nerůstu nejsou nikde vypsány, a protože zastánci nerůstu jsou velmi heterogenní, málokdy panuje stoprocentní shoda. Pro ujasnění, co je v současnosti přijímáno jako většinový názor v rámci nerůstové komunity budu používat primárně nerůstový slovník *Degrowth: A vocabulary for a new era* z roku 2015, jenž je společným dílem padesáti šesti autorů a autorek.

Základní nerůstovou tezí je, že nekonečný ekonomický růst je na konečné planetě nemožný. Nejen proto, že její zdroje jsou omezené, ale také proto, že zvyšující se intenzita výroby klade zvyšující se nároky na ekosystémy (produkci odpadů, emisí). Fundamentální problém geometrického růstu nelze

¹ Hovořit o tezích nerůstu je samozřejmě antropomorfizující a zjednodušující: Nerůst nic netvrdí, není člověk, nemá tedy teze. Lze mluvit pouze o tezích současných zastánců nerůstu. V zájmu jednoduchosti a srozumitelnosti se však budu uchýlovat k obrátům jako „nerůst tvrdí“ „podle nerůstu“ atd.

vyřešit čistě technologicky (technoskepticismus²), je třeba snížit spotřebu v zemích globálního severu (kde je nejvyšší). Jelikož problém nerovnosti nelze vyřešit růstem, je třeba ho řešit přerozdělováním.(Kallis et al., 2018)

Ekonomický růst je také společensky škodlivý, vede ke zvyšující se nerovnosti, konzumerismu, rozkladu komunit a mezilidských vztahů. Omezuje lidskou svobodu a korumpuje demokracii. Proto je třeba organizovaně a dobrovolně opustit kapitalistickou růstovou ekonomiku. Součástí nerůstové vize je odmítnutí rozvoje (jakožto snahy šířit kapitalismus) a osvobození lidí od námezdní práce skrze zkracování pracovního týdne, work-sharing či nepodmíněný základní příjem. Cílem je vytvořit lokální a udržitelnou ekonomiku, v níž by lidé byli šťastnější a svobodnější. Nerůst je tak návrhem na radikální proměnu nejen ekonomického systému, ale i našeho uvažování a vztahování se ke světu.(Azam, 2017) (D'Alisa et al., 2015)

1.4 Krátká historie nerůstu

Většina autorů se shoduje, že nerůst se vzniká na přelomu šedesátých a sedmdesátých let.³ Podle Duvergera se nerůstové myšlení rodí ve Francii z intelektuálního a politického kvasu studentských protestů května 1968.(Duverger, 2011) V anglosaském světě již koncem šedesátých let vznikají první díla otevřeně zpochybňující ekonomický růst, například Ezra J. Mishan jako první vlašťovka mezi ekonomy vydává v roce 1967 knihu *The Costs of Economic Growth* (dopady ekonomického růstu). Následně rumunský matematik a ekonom Nicholas Georgescu-Roegen vydá své magnum opus *The Entropy law and the Economic Process* (1971), zakládající text bioekonomie.

Skutečný boom diskusí o růstu nastává s vydáním publikace *Limits to Growth* (Meze růstu) v březnu 1972. V témže roce poprvé použil slovo nerůst (*décroissance*)⁴ francouzský filosof André Gorz. O opodstatněnosti růstu diskutuje nejen francouzská inteligence, ale i mainstreamoví ekonomové a politici (ovšem krátce a bez velkých praktických důsledků). Ve velmi plodném roce 1973 však přichází hned několik děl, jež významně ovlivní nerůstové myšlení, zmiňme například *Small is Beautiful* E.F. Schumachera, *Tools for Conviviality* Ivana Illiche či *Critique de la division du travail* Andrého Gorze. (Na tyto autory bude zaměřena druhá část této práce.) Po zbytek sedmdesátých let diskuse dále probíhají diskuse, cizelují se myšlenky, avšak nikdy již s intenzitou let 1972-1973.

Významným milníkem pro slovo nerůst je vydání sbírky Georgescu-Roegenových esejů v roce 1979, jež nazve Jacques Grinevald (s Georgescu-Roegenovým vědomím a souhlasem) *Demain la décroissance* (česky Zítřejší nerůst). Zde se tedy již slovo *décroissance* používá nikoliv jako pokles či snížení něčeho konkrétního, ale jako koncept sám o sobě. Zároveň symbolizuje propojení frankofonní a anglofonní intelektuální sféry, k němuž nedocházelo až tak často.

V osmdesátých letech však nastal útlum zájmu o nerůst. Historie moderního nerůstového hnutí tak začíná až v roce 2002 ve Francii, kdy vychází číslo časopisu *Silence!* věnované Georgescu-Roegenovi,

² Technoskepticismus je opak technooptimismu. Zatímco technooptimista věří, že současné či budoucí technologie vyřeší problémy lidstva, technoskeptik je přesvědčen, že problémy lidstva leží jinde a nemohou být vyřešeny lepšími technologiemi, nebo dokonce, že technologie jsou jejich původcem.

³ Serge Latouche nicméně ve své knize *Les précurseurs de la décroissance* (předchůdci nerůstu) nalézá předchůdce těchto myšlenek napříč historií, až k Diogenovi a Lao-Tzemu.

⁴ Hledání prvního použití slova *décroissance* se mi zdá poněkud ošidné (přesto se mu věnuje mnoho pozornosti), protože na rozdíl od anglické verze *degrowth* nejde o neologismus. Slovo *décroissance* ve francouzštině vždy existovalo, znamená snížení či úbytek. Z otázky prvního použití se tak stává otázka, s jakým úmyslem bylo již existující slovo použito.

odehrává se konference *Défaire le développement, refaire le monde* (Oddělat rozvoj, předělat svět) a v Lyonu vzniká institut ekonomický a sociálních studií pro udržitelný nerůst.

Nerůst se jako aktivistický slogan v následujících rozšířil do Itálie a Katalánska, a postupně se stal předmětem zájmu akademiků po celém světě. První mezinárodní nerůstová konference se odehrála v Paříži roku 2008. (D'Alisa et al., 2014)(Muraca, 2013)(Duverger, 2011)

Nerůst je tedy velmi mladé hnutí, avšak s poměrně starými intelektuálními kořeny. Těm se budu v této práci věnovat.

1.5 Historický kontext

Historický kontext poskytnu pro západní svět, protože debaty o opodstatněnosti růstu se ve velké většině odehrávaly v západním, demokratickém světě. Zásadní je pro nás rok 1968, během něhož se odehrávaly studentské protesty po celém světě, na západě i na východě, v Praze, v Paříži i v Mexiku. Pro nerůst, jenž má kořeny převážně ve frankofonní a anglofonní intelektuální sféře, byly nejvýznamnější francouzské protesty května 1968. Během nich se z protestů levicových studentů stala generální stávka, která paralyzovala celou Francii. Z jejích hesel, například „Budte realističtí, požadujte nemožné!“ nebo „Pod chodníky je pláž!“, čísel utopismus, anti-systémovost i rodící se environmentalismus, pro který bude dekáda sedmdesátých let velmi významná. Tony Judt píše, že v sedmdesátých letech se začaly „jak na levici tak na pravici ozývat hlasy vyjadřující jisté zneklidnění nad doprovodnými náklady, které je nutné platit za pokrok, produktivitu a modernitu.“(Judt, 2005)(Rootes, 2008)(Muraca & Schmelzer, 2017)

Z ekonomického hlediska byla sedmdesátá léta velmi chaotická. Roku 1971 zrušil americký prezident Richard Nixon ukončil systém peněžních směnných kurzů jenž fungoval od konce druhé světové války. O dva roky později se rozhodla Organizace zemí vyvážejících ropu (OPEC) omezit export ropy, což způsobilo v západních zemích ekonomickou krizi. Báječných třicet let poválečného blahobytu (*les trentes glorieuses* jak říkali Francouzi) skončilo. Objevila se stagflace (stagnace kombinovaná s inflací), což podle tehdejších keynesiánských ekonomů nemělo být možné. Pocit, že doba blahobytu skončila, kombinovaný se selháním tehdejších ekonomů a rozpadem poválečného měnového uspořádání se stal podnětem k tvůrčímu uvažování o nových ekonomických systémech - takových, jež by nebyly založeny na růstu a ropě, dvou věcech, jichž se Západu nedostávalo.(Judt, 2005)

Zároveň to byla významná dekáda pro hnutí za práva žen, menšin, i environmentální hnutí. Roku 1970 se konal první Den země a Spojené státy přijaly národní zákon o politice životního prostředí (NEPA). O dva roky později uspořádala OSN svou první konferenci o životním prostředí, na níž vznikl program OSN pro životní prostředí UNEP. Environmentální a protijaderné hnutí se během sedmdesátých let stala významnou politickou silou. Nerůstové myšlení je tak důsledkem hledání ekonomických alternativ a environmentálních řešení. (Duverger, 2011) (Rootes, 2008)

Konec tohoto tvořivého vzednutí přichází v osmdesátých letech s nástupem neoliberalismu v podobě politik Ronalda Reagana a Margaret Thatcherové. Myslitelé i témata existovali samozřejmě dál, ale zájem o ně opadl a koncept nerůstu tak musel čekat na oživení až do jednadvacátého století. (Duverger, 2011)

1.6 Metodika a cíl práce

Metodou zpracování je tematická analýza relevantní literatury převážně ze sedmdesátých let, již se snažím interpretovat perspektivou současného nerůstu. Problematickou otázku, která literatura je relevantní a která nikoliv, budu snažit řešit odkazováním na současné nerůstové zdroje, či prostě představením evidentně novátorských a nerůstových myšlenek.

Základním cílem práce je srozumitelně představit a utřídit nerůstové myšlení v sedmdesátých letech, a ukázat, kde mají původ některé pro nerůst významné myšlenky a koncepce. Avšak za každou myšlenkou se skrývá osoba, jež ji vytvořila, a další snahou mé práce bude alespoň částečně představit a deanonymizovat významné postavy nerůstového myšlení dané doby.

V první části nazvané Planetární limity představím několik autorů a publikací, kteří měli zásadní vliv na uvědomění si planetárních limitů: V první kapitole pojednám o Nicholasi Georgescu-Roegenovi a Kennethu E. Bouldingovi, kteří oba poukazovali na konečnost světa a přírodních zdrojů s ohledem na druhý termodynamický zákon. Následně představím publikaci *Limits to Growth* (1972), její dalekosáhlý vliv na debatu o planetárních limitech a pokusím se nalézt paralely a rozdíly s tezemi současného nerůstu. Ve třetí kapitole pak použiji antologii Hermana Dalyho *Toward Steady-state economics* (1973) abych představil nejen Dalyho a jeho nerůstu blízkou koncepci ekonomie, ale i rozmanitost názorů tehdejších zpochybňovačů růstu.

V druhé části nazvané Společenské dopady růstu se zaměřím na čtyři pro nerůst významné myslitele: Ivana Illiche, Ernsta Friedricha Schumachera, Murrayho Bookchina a Andrého Gorze. Pokusím se představit jejich základní myšlenky a přínosy a budu analyzovat jejich díla a přesvědčení skrze perspektivu současného nerůstu. Některé klíčové otázky, jež z této části práce vykrystalizují, pak odprezentuji v tabulce Klíčové otázky.

Ve třetí části pak ukážu provázanost nerůstového myšlení se třemi myšlenkovými proudy či vědami (feminismem, antropologií a psychologií). Tuto provázanost a vzájemné ovlivňování se pokusím ukázat na třech významných reprezentantech, kteří měli pravděpodobně největší vliv na nerůstové myšlení sedmdesátých let: Françoise d'Eaubonne za feminismus, Marshall Sahlins za antropologii a Erich Fromm za psychologii.

V závěru pak shrnu základní zjištění mého bádání a celou práci stručně zrekapituluji.

2. První část: Planetární limity růstu

2.1 Zákon entropie a ekonomický proces

*Whatever there is plenty of
It will be sparse tomorrow*

*Was immer heut' noch häufig ist
Wird morgen schon selten*

-Blixia Bargeld

Život a význam Nicholase Georgescu-Roegeny

Příběh nerůstového myšlení v sedmdesátých letech dvacátého století začíná u Nicholase Georgescu-Roegeny. Narodil se roku 1906 v rumunské Constantě, jakožto talentovaný matematik však šel studovat na Sorbonnu a do Londýna. Jeho život poměrně úspěšného matematika se však radikálně změnil setkáním s Josephem Schumpeterem⁵, jenž mu nabídl místo na Harvardu a udělal z Georgescu-Roegeny ekonoma. Georgescu-Roegenovou nejvýznamnější knihou je bezpochyby *The Entropy Law and the Economic Process* (česky Zákon entropie a ekonomický proces) z roku 1971, v níž vyvracel možnost nekonečného růstu pomocí zákonů termodynamiky. Ačkoliv nedosáhla takového věhlasu jako o pár měsíců později vydané *Limits to growth*, položila Georgescu-Roegenova kniha základy jak bioekonomie tak nerůstu. Když v roce 1979 vyšla sbírka Georgescu-Roegenových esejů ve francouzském překladu, navrhl pro ni Jacques Grinevald provokativní název *Demain la décroissance* (česky Zítří nerůst). Na odkaz této knihy po dvacetileté pauze navázali francouzští aktivisté a akademici, kteří toto „projektilové slovo“ oživilo a položili tak základ současného nerůstového hnutí. (Latouche, 2016)

Termodynamika v ekonomii

Abychom mohli pochopit Georgescu-Roegenův přínos, musíme si zopakovat základy termodynamiky. První zákon termodynamiky vyjadřuje zákon o zachování energie, to znamená, že energii nelze vyrobit, ale pouze přeměnit. Významnější pro nás je však druhý zákon, podle kterého jsou přeměny energie nedokonalé a nevratné. Ačkoliv tedy energie v uzavřeném systému zůstává stejná, její využitelnost bude klesat úměrně tomu, jak bude stoupat entropie (míra neuspořádanosti). Uvedme příklad: „Spálíme-li kus uhlí, jeho energie se ani nezvýšila, ani nesnížila. Ale původně dostupná energie se stala tak rozptýlenou ve formě tepla, kouře a popela, že je pro člověka nevyužitelná.“ Ačkoliv se tedy žádná energie neztratila, učinili jsme nevratný proces, při němž jsme transformovali předmět s nízkou entropií (uhlí) na předmět s vysokou entropií (rozptýlené teplo, kouř a popel).⁶ (Georgescu-Roegen, 1971)

Georgescu-Roegen aplikuje druhý zákon termodynamiky na všechny energetické a hmotné vstupy, a dochází k závěru, že z čistě fyzikálního hlediska představuje ekonomický proces transformaci produktů s nízkou entropií na produkty s vysokou entropií. Jelikož pro lidi jsou hodnotné produkty s nízkou entropií, lze říci že „to, co vstupuje do ekonomického procesu, představuje cenné přírodní zdroje, a to, co z něj vystupuje, je bezcenný odpad.“ Proč se tedy ekonomové soustředí na navyšování ekonomické aktivity? Na tomto procesu není nic pozitivního, ba naopak: každá tato akce je pro Georgescu-Roegeny nevratným ochuzením veškerého budoucího lidstva. Odmítají-li ekonomové přijmout jednoduchou skutečnost, že tyto procesy nevratně ochuzují společnost, je to proto, že

⁵ Joseph Schumpeter byl rakouský ekonom (rodák z Třešti), proslulý svou knihou *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, v níž představil známý koncept kreativní destrukce.

⁶ Má-li čtenář problém uchopit koncept entropie, možná mu pomůže o ní uvažovat jako o koncentraci. V ekonomickém procesu se transformují produkty s vysokou koncentrací energie (ať už uhlí, ropa či jádro) na produkty s energií méně koncentrovanou, a tudíž méně využitelnou. Tyto procesy jsou nevratné.

propadli „fetišismu peněz“. Ten řeší Georgescu-Roegen vytvořením bioekonomie, vědecké disciplíny, jež počítá s lidskou ekonomikou jako pouhým subsystémem celé planety. Jak říkal „ekonomie musí být včleněna do ekologie.“(Georgescu-Roegen, 1975)(Levallois, 2010)(Georgescu-Roegen, 1971)

Ze zákonů termodynamiky tak vyvozuje Georgescu-Roegen několik základních poznatků: Nacházíme se v uzavřeném, nikoliv však izolovaném systému.⁷ S energií tedy musíme nakládat jinak než s hmotou. Zatímco energie můžeme spotřebovat tolik, kolik nám slunce poskytne, (což pořád znamená naprosté odmítnutí spotřeby fosilních paliv), hmotných zdrojů (tj. nerostných surovin) musíme spotřebovávat co nejméně. Tyto hmotné zdroje nebude možné neustále recyklovat, neboť každá recyklace vyžaduje „další množství nízké entropie, které je mnohem větší než stupeň entropie toho, co se recykluje, neexistuje tedy recyklace zdarma, stejně jako neexistuje průmysl bez odpadu.“ Celý Georgescu-Roegenův myšlenkový systém tedy směřuje k následujícímu poznání: „nemůžeme vyrábět lepší a větší ledničky, automobily nebo letadla, aniž bychom vyráběli také lepší a větší odpad.“(Georgescu-Roegen, 1971)

Paralela s Bouldingem

Prakticky tytéž koncepty (aplikace termodynamiky na ekonomii, uzavřený vs otevřený systém atd.) formuloval již Kenneth Boulding ve svém slavném esejí *The Economics of the Coming Spaceship Earth* (1966) (česky lze přeložit jako *Ekonomie budoucí vesmírné lodi Země*). Boulding rozlišuje dva typy etiky: Na jedné straně je etika kovbojská: kovboj putuje dál a dál na západ a střílí bizony na potkání, zapaluje prerie a zanechává za sebou spoušť, vědom si, že se již nikdy na toto místo nevrátí. Vnímá svět jako nekonečnou pláň, na níž lze stále objevovat nové zdroje hmoty a energie. Kdyby tento kovboj rozuměl fyzice, řekl by, že je v otevřeném termodynamickém systému. Lidstvo je však na uzavřené planetě, tedy v uzavřeném termodynamickém systému, takže jeho etika by měla odpovídat etice vesmírné lodi, na níž jsou všechny zdroje omezené a předem dané. Zatímco kovbojská etika, již se stále drží ekonomové, vnímá produkci i spotřebu pozitivně, etika vesmírné lodi se snaží o minimalizaci ztrát, a člověk podle ní musí „najít své místo v cyklickém ekologickém systému, který je schopen nepřetržité reprodukci hmotné formy, i když nemůže existovat bez vstupů energie.“ (Boulding, 1966)

Georgescu-Roegen a Boulding se znali a po publikaci *The Entropy Law and the Economic Process* (1971) Boulding „s potěšením [...] přivítal Georgescu-Roegen do kacířské sekty, která považuje spotřebu za špatnou věc.“(Levallois, 2010)

Georgescu-Roegenův odkaz

Přestože tedy analogické myšlenky najdeme už u Bouldinga, je za duchovního otce nerůstu považován Georgescu-Roegen a nikoliv Boulding. Snad je to dáno tím, že se problému entropie věnoval mnohem intenzivněji, možná také tím, že byl známější frankofonnímu světu, v němž nerůstové hnutí začalo. Další z duchovních otců nerůstu André Gorz o Georgescu-Roegenovi obdivně prohlásil: „Jediný ekonom, Nicholas Georgescu-Roegen, měl dostatek zdravého rozumu, aby poukázal na to, že i při nulovém růstu povede pokračující spotřeba omezených zdrojů nevyhnutelně k jejich úplnému vyčerpání.“ Rozcházel se tak se zastánci nulového růstu, kteří chtěli růst spotřeby pouze

⁷ Ve fyzice označujeme za uzavřený systém takový, jenž si s okolím vyměňuje energii, nikoliv však hmotu (Klasickým příkladem je čaj v hrnku pod pokličkou. Stydne, ale neubývá ho). Izolovaný systém si nevyměňuje s okolím nic (termoska). Otevřený pak vyměňuje energii i hmotu (organismus).

zastavit. Podle něj je třeba růst nejen zastavit, ale zvrátit.⁸ Z téhož důvodu byl (podobně jako mnozí zastánci nerůstu) znechucen konceptem udržitelného rozvoje. Jeho tvrdošíjné odmítání i velmi blízkých konceptů (např. „malé je milé“ či „steady state economics“) a neochota zjednodušit náročná témata masovějšímu publiku způsobily, že jeho dílo bylo přehlíženo. Ač byl velmi uznáván intelektuály, například nositelem Nobelovy ceny za ekonomii Paulem Samuelsonem, nestal se za svého života tak vlivným, jak by si zasloužil (Gowdy et al., 2006)(D’Alisa et al., 2014)(Latouche, 2016).

⁸ Používal anglického slova *decline* (pokles) jež Grinevald přeložil jako *décroissance*. Na rozdíl od českého slova nerůst obě tato slova implikují nejen absenci růstu, ale i snižování.

2.2 Meze růstu

Historie LTG

Jednu z nejvýznamnějších rolí v debatě o růstu sehrála publikace Meze růstu (v originále *The Limits to Growth: a Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, zkráceně LTG) z roku 1972. Jako autoři jsou uváděni Dennis Meadows, Donella Meadows a Jorgen Randers i když celkem se na LTG podílelo sedmnáct vědců. Publikace prezentovala výsledky počítačového modelu, jenž ukazoval, že narůstající spotřeba zdrojů, populační růst a znečištění povedou ke kolapsu během jednadvacátého století, nedojde-li k radikálním změnám. (Meadows et al., 1972)

Příběh LTG začíná v roce 1968, kdy italský ekonom, průmyslový manažer a filantrop Aurelio Peccei svolává skupinu svých přátel do Říma, aby se společně pokusili přijít na řešení tehdejších problémů. Vzniká tak Římský klub, jenž se brzy rozroste na sedm desítek členů a identifikuje přes 60 světových problémů, k nimž se snaží najít společného jmenovatele a řešení. V roce 1970 se Římský klub setkává s Jayem Forresterem z MIT, jehož počítačový model se stane základem publikace, a dostává od nadace Volskwagenu čtvrt milionu dolaru na svůj provoz. Myšlenka mezí růstu přichází až v roce 1971, kdy Jay Forrester jasně identifikuje problém spojující všechny ostatní: exponenciální růst. (Meadows & Meadows, 2007) Když o rok později tato publikace vychází, vyvolává senzaci i skándál. Je ostře kritizována hlavně ekonomy, jejichž základní premisy jsou zpochybněny. Wilfred Beckerman vydá v roce 1974 knihu *In Defense of Economic Growth*. Friedrich Hayek při přebírání své Nobelovy ceny neopomene zmínit „zničující kritiku“ již byly LTG podrobeny. (Hulotte & Sauvage, 2011) Jsou napadány modely, jejich tvůrci i katastrofický tón, a to přesto, že autoři podotýkají, že jejich modely nemají být vnímány jako predikce, nýbrž jen indikace tendencí systému. (Bardi, 2013)

Ač napadané, dávají výpočty Římského klubu odpůrcům růstu záštitu vědy a zároveň násobí jejich řady. Meze růstu v mnohém čerpaly z již existujících děl nerůstového kánonu: otevřeně citují Kennetha Bouldinga, Ezru J. Mishana a Hermana Dalyho. Dosah Mezí růstu je však neporovnatelně větší. Ku dnešnímu dni vyšlo přes 30 milionů výtisků ve více než třiceti jazycích.⁹ (Nørgaard et al., 2010) V Československu se šířil samizdatový překlad Bedřicha Moldana (Knihovna památníku národního písemnictví, 2019). Na západě se dostala debata o opodstatněnosti růstu do mainstreamových médií i politických debat. Sicco Mansholt, tehdejší místopředseda Evropské komise se stal zapáleným obhájcem objevů LTG. V březnu 1972 napsal otevřený dopis předsedovi evropské komise, v němž volal po „silném snížení spotřeby hmotných statků na obyvatele“ a boji „proti znečištění a vyčerpávání neobnovitelných zdrojů“. (Hulotte & Sauvage, 2011)

Do jaké míry se překrývají teze LTG se současnými tezemi nerůstu?

Meze růstu se zabývají pěti faktory, jež omezují růst na naší planetě: populací, zemědělskou produkcí, přírodními zdroji, průmyslovou produkcí a znečištěním. Nejde tedy jen o rozšíření teorie peak-oilu na ostatní zdroje (peak-oil byl formulován M. King Hubbertem již v roce 1956). Autoři jsou si vědomi, že stejně velký problém jako extrakce přírodních zdrojů je i jejich návrat do ekosystémů v podobě odpadů a emisí. Předjímají tak dokonce nejpálčivější problém současnosti – klimatickou změnu: „Není známo, kolik emisí CO₂ a termálního znečištění může být vypuštěno, než dojde k nenávratnému poškození zemského klimatu,“ píší, aniž mohli tušit, jak prorocká bude tato nepatrná zmínka o jednom z mnoha potenciálních problémů růstu. Jde však o významný posun ve způsobu nahlížení na environmentální problémy: nejde již jen o nedostatek neobnovitelných zdrojů, nýbrž i o absorpční

⁹ Pro srovnání: Schumacherovy knihy *Malé je milé* se prodal milion výtisků.

schopnost planety. Společně s aplikací termodynamického zákona na zdroje jsou to místa, v nichž se jasně odráží echo Nicholase Georgescu-Roegeny a jeho knihy *The Entropy Law and The Economic Process* z roku 1971.

V oblasti zemědělství jsou si vědomi negativních důsledků zelené revoluce na půdu: „Lpění na vysoce kapitalizovaném zemědělství, ač nutné pro dostatečnou produkci potravin, povede k zrychlené erozi a vyčerpání půdy“. Jsou kritičtí i k sociálním dopadům zelené revoluce v Paňdžábu, kde introdukce nových odrůd pšenice vedla ke zvýšené nerovnosti. LTG jsou prosociální, jejich autoři jsou přesvědčeni, že „společnost založená na rovnosti a spravedlnosti bude mít mnohem větší šanci dosáhnout rovnovážného stavu.“ Rozeznávají, že růst nerovnosti prohlubuje: „Jedním z nejčastěji přijímaných mýtů současnosti je slib, že pokračování v současném růstu povede k rovnosti.“ Citují Hermana Dalyho, jenž tvrdí, že distribuce musí nahradit produkci. (Meadows et al., 1972) Jsou tak na hony vzdáleni Hardinovy etiky záchranného člunu, která tvrdí, že chudé je třeba ponechat jejich osudu.

LTG nepopírají problematičnost populačního růstu (slovo populace se v publikaci objevuje víc než třístokrát!) Jelikož populace nemůže růst věčně, musí být stabilizována, to znamená, že porodnost musí být rovna úmrtnosti. Jelikož scénáře s vysokou úmrtností jsou nepřijatelné, musí být snížena porodnost. To kvitovali neomalthusiáni v čele s Paulem Ehrlichem, autorem knihy *Population bomb* (česky *Populační bomba*) z roku 1967, v níž předpovídal, že masivní hladomory nastanou již v osmdesátých letech a navrhoval drakonická opatření typu nucených potratů a sterilizací... (Vieille-Blanchard, 2012)

LTG však nespécifikují, jak docílit nízké porodnosti, pouze vágně zmiňují antikoncepci, čímž si sice vyslouží odpor Vatikánu, zároveň jim však tato diplomatická umělost umožňuje být zároveň textem pro neomalthusiány i zastánce nerůstu.

Poslední fasetou LTG je jejich neskrývaný technoskepticismus. Technooptimismus považují za „nejčastější a nejnebezpečnější reakci“ na výsledky své práce. Je to jeden z prvních a nejvýznamnějších úderů zasazených (z vědeckých pozic) poválečnému budovatelskému optimismu.¹⁰ Nemají však ludditský pohled na technologii, jenž prosvítá dílem Illiche či Schumachera (viz Společenské dopady růstu) „Technologické inovace budou nutné a vítané“ říkají ke konci.

Význam LTG pro nerůst byl obrovský: poprvé byla tvrzení o neudržitelnosti růstu podpořena podrobnými vědeckými výpočty. Autoři identifikovali problémy na všech frontách: Růst spotřeby neobnovitelných zdrojů, emisí, populace, snižující se mezní výnosy i neudržitelnost zemědělství. Tyto velevýznamné problémy se jim podařilo dostat do středu pozornosti milionů lidí, a vyvolat tak debatu o opodstatněnosti růstu, která nemá v moderní historii obdoby. Na druhé straně se nevěnují tolik sociálním mezím růstu (viz druhá část) a neintegrují svou kritiku tehdejšího systému do kritiky kapitalismu (rovněž v druhé části). Jakožto pozitivní¹¹ vědecká publikace se vyhýbají navrhování konkrétních změn. Přesto zůstávají LTG jednou z nejvýznamnějších diagnóz tehdejší společnosti.

¹⁰ Podobný úder zasadilo *Tiché jaro* Rachel Carsonové už o deset let dříve. Meze růstu však tlačí technooptimisty do kouta ještě více svou hmatatelnou hrozbou kolapsu a podkopáním nejzákladnějšího paradigmatu tehdejší industriální společnosti, tj. víry v nekonečný růst.

¹¹ Slovo pozitivní zde používám jako antonymum slova normativní.

2.3 Ekonomie ustáleného stavu

V této kapitole představím antologii *Toward a Steady-state economy* (česky ekonomie ustáleného stavu, dále jen SSE) sestavenou Hermanem Dalym v roce 1973. Její význam nespočívá jen v tom, že byla manifestem nového ekonomického proudu. Tato antologie nám umožní rozeznat, kde se pohybovaly diskuse odpůrců růstu, jaká byla štěpná témata a na čem se naopak všichni shodovali. Jelikož Herman Daly měl na rozdíl od Georgescu-Roegeny i Meadowsových větší sociální i filosofické ambice, dělí se kniha na tři části. První část se týká biofyzických limitů růstu, druhá část se věnuje sociálním problémům a třetí hodnotám, jež se v Dalymho protestantském vidění značně překrývají s teologií. Kniha tak tvoří nesourodý, ale o to zajímavější celek. Najdeme v ní texty nám dobře známých autorů (Georgescu-Roegeny, Meadowsových, Bouldinga a Schumachera) právě tak jako jiných autorů, kteří se nikdy známými nestali. Slévají se v ní teologické teze Johna B. Cobba či C. S. Lewise o nutnosti soucitu s mimolidským světem s tvrdými výpočty o konečnosti materiálních zdrojů. Obavy Leona R. Kasse o příliš velkou moc medicíny nad člověkem sdílí své místo v knize se zastánci nucených potratů a sterilizací Ehrlichem a Hardinem. (Daly et al., 1973)

Mnohé z těchto rozporů nevyřešilo ani současné nerůstové hnutí: má být nerůstové hnutí spirituální, či tvrdě vědecké, konzervativní, nebo progresivní, ludditské či technofilní? V současnosti se nerůstu daří držet pod svou hlavičkou všechny tyto směry, těžko však říci, zda je tento stav dlouhodobě udržitelný.¹²

Kdo je tedy Herman Daly?

Herman Daly je dosud žijící ekologický ekonom, jeden ze zakladatelů ekologické ekonomie jako vědního oboru. V šedesátých letech studoval pod Nicholasem Georgescu-Roegenem, a pod jeho vlivem vytvořil vlastní koncept ekonomie ustáleného stavu. Ačkoliv ho Georgescu-Roegen nikdy nepřijal za svůj, vychází ze stejných entropických principů. Daly v roce 1989 spolupřipravil s teologem Johnem B. Cobbem index udržitelného ekonomického blahobytu (*index of sustainable economic welfare*) čili ISEW, jenž by mohl jako ukazatel nahradit HDP. V současnosti obsazuje SSE velmi podobnou niku jako nerůst, přičemž spolu tyto dva koncepty zčásti soupeří, zčásti se doplňují. V sedmdesátých letech však žádné takové rozdělení neexistovalo. (Johanisová, 2013) (Kerschner, 2010)(Victor & Daly, 2021)

Ekonomie ustáleného stavu

Ekonomie ustáleného stavu si klade zásadní otázku: Jak žít *dobrý* život na *konečné* planetě? Z uvědomění konečnosti planety vyplývá, že je třeba zastavit spotřebu zdrojů a populační růst. Řečeno jinak „ustáleným stavem se rozumí konstantní stav hmotného bohatství (kapitál) a konstantní počet obyvatel (populace).“ K tomu je třeba přidat snahu o minimalizaci „průtoku“ materiálu ekonomikou. To se může zdát jako naprosto minimální požadavek na zajištění dlouhodobé udržitelnosti. Konec růstu však má dalekosáhlé implikace: „Důležitou otázkou ekonomiky ustáleného stavu bude distribuce, nikoli produkce. Problému relativních podílů se již nelze vyhnout odvoláním na růst. Argument, že každý by měl být šťastný, pokud se jeho absolutní podíl na bohatství zvyšuje bez ohledu na jeho relativní podíl, již nebude k dispozici. Absolutní a relativní podíly se budou pohybovat

¹² Tento výklad je můj vlastní. Pokud však čtenář pochybuje o existenci těchto rozporů v současném nerůstovém hnutí, lze mu doporučit již zmiňovaný nerůstový slovník *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* 2014, v němž lze snadno nalézt všechny výše zmíněné myšlenkové proudy.

společně a rozdělování fyzického bohatství bude hra s nulovým součtem.“ říká Daly. Také argument ospravedlňující nerovnost jako nezbytnost pro investice a růst ztratí svou sílu, pokud našim cílem není růst. Z udržitelné ekonomiky tak nutně vyplývá nutnost přerozdělování a boje s nerovností. (Daly et al., 1973)

Z tohoto důvodu se Daly soustředí víc na majetkovou nerovnost než na příjmovou. „Neexistuje teoretické vysvětlení, natožpak obhájení, současného rozdělení majetku. Je to pozůstatek historie.¹³ Zato rozdělení toku příjmů lze alespoň zčásti vysvětlit teorií mezní produktivity¹⁴, což je někdy misinterpretováno jako obhájení. Každý dostane část toků, ať jsou to platy, úroky, nájemné nebo zisk, a vše se zdá poměrně férové. Jenže ne každý vlastní část majetku, a to už se nezdá tak férové. Zaměření na toky nám umožňuje vyhnout se nepříjemným otázkám.“ (Daly et al., 1973)

Boj s nerovností a boj s růstem je pro Dalyho jeden a tentýž problém. „Růst je náhražka za rovnost příjmů, dokud je růst, je naděje, a ta činí velké příjmové rozdíly snesitelnými.“ Zároveň „růst umožňující plnou zaměstnanost dovoluje, aby nadále platily staré principy rozdělování (příjem vázaný na pracovní místo). [...] Potřebujeme nějaký princip rozdělování příjmů, který by byl nezávislý na vazbě příjmů na pracovní místa a který by ji doplňoval.“ Tomuto tématu se věnuje esej Warrena A. Johnsona *Guaranteed income as an environmental measure* (Garantovaný příjem jako environmentální opatření). Zároveň se však Daly netají, že „v SSE je horní hranice bohatství logickou nutností, která implikuje konfiskaci majetku nad určitou hranicí a jeho přerozdělení.“ V tomto všem lze knihu *Toward a Steady-State Economy* považovat za významný počín nerůstového myšlení (přerozdělování a základní příjem jsou jedny z devíz současného nerůstu), zároveň v ní však nalezneme myšlenky, jež jsou neslučitelné se současným nerůstem. (Daly et al., 1973)

Problém populace

V antologii najdeme příspěvky již zmiňovaného Paula Ehrlicha o nutnosti zastavit populační růst, či známý esej Gareta Hardina o tragédii obcí¹⁵. V něm Hardin aplikuje tragédii obcí na populaci a dochází k závěru, že „svoboda se množit je nepřijatelná“. Takovýchto antihumanistických citátů lze nalézt nepříjemně mnoho. Politolog a ekolog William Ophuls například píše, že „logika individualismu vytváří podmínky, které vyžadují znovuzavedení určitého druhu absolutismu, abychom se vyhnuli zkáze.“ Sám Daly v plné vážnosti rozvíjí návrh, jenž Boulding v žertu navrhl: vytvořit volně obchodovatelné povolenky na děti. (Daly et al., 1973)

Zatímco současní nerůstoví myslitelé jsou zcela jasně proti jakékoliv formě absolutismu a s neomalthusiánskými tezemi často bojují¹⁶ v sedmdesátých letech bylo nerůstové myšlení s neomalthusiánským myšlením často až k nerozeznání provázané, a současný nerůst by to měl kajčně reflektovat. (Kallis, 2019)

¹³ Zde vidíme odraz Dalyho georgismu. Georgismus je ekonomická ideologie, podle níž byly zemské zdroje (půda a doly) rozděleny mezi lidi náhodně a nespravedlivě (s čímž lze jen těžko polemizovat). Proto je potřeba daň z půdy, jež by kompenzovala ty, kteří žádnou půdu v loterii narození nezdědili.

¹⁴ Teorie mezní produktivity říká, že částka vyplacená každému výrobnímu faktoru ve výrobním procesu se rovná přidané hodnotě, kterou výrobní faktor vyprodukuje.

¹⁵ Tragédie obcí je fenomén, při němž je obecně vlastněný statek zničen svými uživateli, snažícími se maximalizovat osobní užitek. Častý příklad je rybaření. Každý rybář jednotlivě má motivaci nalovit co nejvíce, ačkoliv z perspektivy všech rybářů dohromady toto povede k vylovení všech ryb.

¹⁶ Viz například kniha nerůstového ekonoma Giorgise Kallise *Limits: Why Malthus was Wrong and Why Environmentalists Should Care* (2019) česky *Limity: Proč se Malthus mýlil a proč by to environmentalisty mělo zajímat*.

Populační otázka byla jedním z hlavních rozporů, jenž pronásledoval nerůstové myslitele sedmdesátých let. Lze-li říci, že současný nerůst malthusiánský spíše není (v kontextu klimatické změny je pro něj hlavním nepřítelem vysoká spotřeba Západu), o nerůstovém myšlení sedmdesátých let to tvrdit nelze. Zjednodušeně však lze můžeme shrnout, že autoři analyzovaní v první části této bakalářské práce, lidé technického vzdělání zaměřeni na planetární limity důvěřovali více Ehrlichových chmurným předpovědím a měli tendenci navrhnout drakonická řešení populačního problému (povolenky na dítě, nedobrovolné potraty a sterilizace) zatímco filozofičtěji zaměřeni autoři, jimž se věnuji v druhé části byli skeptičtější, a jejich morální zábrany je uchránily excesů. S odstupem času můžeme říci, že se paradoxně vymstilo přílišné spoléhání na data a modely a zanedbávání základních morálních hodnot svobody a humanismu. (Mann, 2018)

Ekonomie času

Dalyho revolučním počinem je nahrazení ekonomie peněz ekonomikou času. Vychází z poznání, že bohatí spotřebovávají víc než chudí, mimo jiné i proto, že si přivlastňují jejich čas, tím, že je platí za údržbu časově náročných věcí. „Bohatí na svých koních pouze jezdí, nehřebelcují je, neosedlávají a nekrmí, ani neuklízejí stáj. Kdyby veškerou údržbu prováděli sami, spotřeba by byla menší. Čas určuje hranici spotřeby.“¹⁷ (Daly et al., 1973)

Daly rovněž elegantněji, než kdokoli jiný pojmenoval v ekonomických termínech problém, jenž se bude snažit vyřešit Illich, totiž negativní dopad efektivity na čas, který máme. Se zvýšenou efektivitou produkce se „zvýšily náklady příležitosti na jednotku času z hlediska zboží. Čas stojí více zboží a zboží stojí méně času. Jak se čas stává dražším z hlediska zboží, méně činností nám „stojí za čas“ Stáváme se bohatými na zboží a chudými na čas.“ Daly se tedy nebrání technologickému pokroku, nesmí však vést ke zvýšení produkce (to je v SSE nepřijatelné), nýbrž ke snížení pracovního vytížení. (Daly et al., 1973)

Shrnutí

Herman Daly zůstává navzdory svým malthusiánským přešlapům významnou postavou dějin ekologické ekonomie i nerůstu. Ačkoliv byl celý život ekonom, jeho snaha o integraci sociálních a etických problémů do debaty o růstu z něj dělá myslitele, jenž mohl být stejně dobře v první jako v druhé části této bakalářské práce.

¹⁷ To je také důvod, proč růst nemůže učinit ze všech boháče. Průměrná práce, již si může jeden člověk ve společnosti nárokovat je práce jednoho průměrného člověka. Nemůže tak nikdy nastat scénář vykreslený Ferdinandem Jařabem, že „všichni budeme tak bohatí, že každý bude mít deset sluhů.“ Kdo by pak sloužil sluhům?

*La bagnole, la télé, l'tiercé
C'est l'opium du peuple de France
Lui supprimer c'est le tuer
C'est une drogue à accoutumance*

-Renaud

3. Druhá část: Společenské dopady růstu

Kritika společenských dopadů růstu je velmi rozsáhlá, věnovali se jí filosofové i sociologové. Jejich kritiky se často překrývaly, a popsat díla všech myslitelů, kteří v té době upozorňovali na společenské dopady růstu by bylo časově náročné, matoucí pro čtenáře a pravděpodobně zbytečné. Pokusím se ilustrovat myšlenkové proudy té doby na čtyřech myslitelích, jejichž myšlenky patrně nejvíce ovlivnily nerůstové myšlení. Jsou to Ivan Illich, Ernst Fritz Schumacher, Murray Bookchin a André Gorz. (Výběr těchto autorů lze samozřejmě označit za subjektivní, jsem však přesvědčen, že následující stránky ukážou jejich nepopíratelný vliv a význam). Přestože vycházeli z rozdílných myšlenkových proudů, dospívali často k podobným myšlenkovým závěrům, zčásti proto, že se navzájem ovlivňovali (v takovém případě na to poukážu) a jindy zcela nezávisle na sobě, snad proto, že doba byla těhotná těmito myšlenkami.

Schumacherovy kořeny jsou nepokrytě spirituální, zatímco Illichovy texty, ač byl dlouho katolickým knězem, jsou naprosto sekulární a jeho hlavní hodnotou je autonomie. Murray Bookchin vychází z anarchistické tradice (později se s anarchismem rozčehnal a vytvořil komunismus) a André Gorz vychází z tradice marxistické a existencialistické. Na následujících stránkách představím jejich díla a pokusím se poukázat na některá dilemata tehdejšího nerůstového myšlení.

3.1 Ivan Illich

Život a význam

Jedním z nejvýznamnějších myslitelů nerůstu v sedmdesátých letech byl Ivan Illich, katolický kněz s židovskými kořeny a nespoutaným myšlením. Narodil se ve Vídni roku 1926 chorvatskému otci a židovské matce. Po válce vystudoval historii, filozofii a teologii a následně se stal knězem chudé portorikánské komunity v New Yorku. Jeho hledání alternativ k industriální společnosti ho zavedlo do mexické Cuernavaky, kde založil vzdělávací centrum CIDOC (Centro Intercultural de Documentación), v němž vedl diskuse a semináře zprvu teologické, a později (po svém rozchodu s katolickou církví a odchodu z kněžství) zaměřené na vzdělávání a problémy tehdejší industriální společnosti. (Hartch, 2015) Jeho centrum navštívily velké intelektuální osobnosti, mez jinými třeba Erich Fromm, Paulo Freire, Gustavo Gutiérrez, Susan Sonntag, Paul Goodman, Wolfgang Sachs nebo John Holt. (Cayley & Illich, 1992) (Hartch, 2015) Během sedmdesátých let vydával knihy kritizující růstovou společnost a instituce jež vnímal jako totalitní: školu, medicínu, auta... Zatímco jeho kritika školy a medicíny dnes nejsou nerůstovým hnutím nijak reflektovány, (Samerski, 2018) Illichovy koncepty konviviality, radikálního monopolu a jeho kritika technologií a rozvoje jsou pro nerůst velmi významné. (D'Alisa et al., 2014) (Paquot, 2003)

Nástroje pro konvivialitu

Pro nerůstové myšlení je nejvýznamnější Illichova kniha *Tools for conviviality* (do češtiny přeložitelné jako Nástroje pro konvivialitu) z roku 1973. Konvivialita (termín jenž si vypůjčil od proslulého francouzského gastronomu Brillata-Savarina) je v Illichově pojetí způsob autonomní a kreativní interakce jednotlivců mezi sebou a s jejich prostředím. Tato konvivialita je ohrožena nekonvivialními nástroji. Těmi jsou v Illichově pojetí nejen stroje jako auto či televize, nýbrž i instituce, jako škola.

„Nástroje napomáhají konvivialitě, pokud mohou být snadno používány kýmkoliv tak často či zřídka jak si člověk přeje, pro dosažení cíle, jenž si jejich uživatel sám zvolil. Jejich používání nebrání ostatním je používat. Jejich uživatel nepotřebuje předchozí certifikaci. Jejich existence nevynucuje jejich používání.“ Klasický příklad konviviálního nástroje je tedy například bicykl, jenž splňuje tyto požadavky, nekonviviálním je pak auto, jež vytlačuje chodce i cyklistu z cesty. (Illich, 1973)

Illich používá slovo nástroj pro všechna člověkem vytvořená zařízení či zřízení, ať už hmotná či nehmotná. V dějinách těchto nástrojů vykresluje dva zlomy: První zlom nastává, když se objeví vysoká efektivita nástroje (ať už spalovacího motoru či školy). To vede k zintenzivnění jeho používání, jež pokračuje až do druhého zlomu, kdy již intenzifikace nepřináší ovoce a stává se kontraproduktivní. Přesto se v ní však pokračuje, protože z prostředků se staly cíle samy o sobě (navlas stejnou kritiku záměny prostředků za cíle nalezneme u Schumachera). Proto například pokračuje společnost v automobilové dopravě, ačkoliv automobilová doprava dle Illiche nevede k úspoře času. V knize *Energy and Equity* (Energie a rovnost) z roku 1974 dokazuje, že spočítáme-li čas, který průměrného člověka stojí jeho auto (jízda autem, péče o auto, čas strávený vyděláváním peněz na auto), a vydělíme jej počtem uražených mil, získáme rychlost necelých pět mil za hodinu. To je rychlost již lze dosáhnout snadno na bicyklu, bez použití fosilních paliv a s mnohem menšími náklady. (Illich, 1974)(Illich, 1973)

Hlavní kritikou nekonviviálních nástrojů však je způsob, jakým narušují jednotlivce a mezilidské vztahy. ¹⁸Píše: „Lidé potřebují nástroje, s nimiž mohou pracovat, ne nástroje, jež pracují pro ně.“ Odsuzuje snahu udělat ze strojů energetické otroky lidí, neboť se tak paradoxně stávají lidé otroky strojů. Totéž platí i pro nástroje nehmotného charakteru (například školy), jež jsou náročné na lidskou energii. Nekonviviální nástroje vytvářejí „nezbytné věci pro zbytečné lidi“. Konviviální společnost by se proto měla demokraticky rozhodnout tyto nástroje omezit či přestat používat. (Illich, 1973)

Radikální monopol

Zbavit se těchto nástrojů však není tak snadné, protože mívají radikální monopol. Radikální monopol je monopol jednoho průmyslového produktu (opět ne nutně hmotného), jenž znemožňuje užívání jeho neprůmyslových alternativ. Stává se tak nemožné se obejít bez auta, bez školy či jiného nekonviviálního nástroje. Na rozdíl od marxistů, pro něž je centrální vlastnictví výrobních prostředků, pro Illiche je centrální podoba nástrojů, ať je vlastní kdokoliv. Je proto stejně kritický k zemím západního i východního bloku. (Illich, 1973)

Růstová mánie a její šíření

Dokud budeme posedlí „růstovou mánií“, nikdy podle Illiche nedosáhneme klidu a štěstí. Veškeré vynálezy, jež jsme vymysleli, aby nám ušetřily čas nám nakonec žerou tolik času, že ho máme méně než v „chudých“ zemědělských společnostech, které mají dlouhá období kdy se nepracuje.¹⁹ Podotýká, že „společnost, jež si může dovolit dlouhé prázdniny vyplněné aktivitami jistě není chudá.“

¹⁸ Illich si byl velmi dobře vědom environmentální krize, považoval ji však za symptom nekonviviálních nástrojů

¹⁹ Podobný pohled na technologie formuloval již John Stuart Mill v jedovatém citátu: „Je zpochybnitelné, zda všechny dosud učiněné mechanické vynálezy ulehčily denní dřinu, byť jen jediného člověka. Umožnily toliko většímu počtu obyvatel žít ve stejné bídě a většímu počtu továrníků a dalších lidí vydělat jmění.“ *The principles of political economy* (1848)

Chudí jsme my, ale naše chudoba je modernizovaná, jsme ochuzeni o čas a možnost žít naše životy nezávisle na průmyslových produktech. (Illich, 1973) (Illich, 1970)

Proto je velmi kritický k rozvojové pomoci, kterou vnímá jako snahu exportovat západní styl života a zadupat původní kulturu. „Rozvojovou pomoc přiděluje „gringo“ aby ti „nerozvinutí“ zůstali zticha.“ Teorie postrozvoje²⁰ se k Illichovu odkazu otevřeně hlásí a Wolfgang Sachs (autor postrozvojové bible *The Development Reader. A Guide to Knowledge and Power*) byl Illichovým žákem v Cuernavace. (Illich, 1970) (Inman, 1997) (Ziai, 2017)

Materializace hodnot a *counterfoil science*

Odkazuje se na kritiku materializace hodnot z knihy německo-amerického filozofa frankfurtské školy Herberta Marcuseho *One-Dimensional Man* (1964). Název znamená jednorozměrný člověk, jímž je *homo economicus* ochuzený o své ostatní rozměry. V této knize Marcuse tvrdí, že moderní doba udělala z abstraktních hodnot technické problémy, jež mohou technokraté vyřešit. Přirozené lidské potřeby jsou tak proměněny v komodity. Místo hodnot tak máme měřitelné produkty, jež lze donekonečna navyšovat: roky školení místo vzdělání, HDP místo štěstí... (Illich, 1973)

Illich rovněž kritizuje vědu, říká že většinový výzkum je zaměřen na zvyšování produkce. Navrhuje vlastní pojetí výzkumu, jež nazývá *counterfoil research*. Ten má tři cíle: „Identifikovat jako sociální imperativ omezení spotřeby energie. Dále je třeba určit rozsah, ve kterém by se mohla nacházet kritická velikost.²¹ Nakonec musí každá komunita určit míru nerovnosti, obtěžování a operantního podmiňování, kterou jsou její členové ochotni akceptovat výměnou za uspokojení plynoucí ze zbožňování mocných zařízení a zapojení se do rituálů řízených profesionály, kteří ovládají jejich provoz.“ Kritika vědy je v samotném srdci nerůstového myšlení (nerůst vyvěrá z popření základních axiomů ekonomické vědy), avšak Illichova kritika zůstala zastíněna lépe rozpracovanými kritikami vědy z per feministických autorek (viz kapitola o feminismu) a konceptem post normální vědy (PNS), jejíž základy byly položeny v díle Jeroma Ravetze *Scientific Knowledge and its Social Problems* (1971). (Illich, 1973)(D'Alisa & Kallis, 2015)

Populační otázka

Illich podobně jako mnozí radikální myslitelé měl chiliastické²² tendence. Byl přesvědčen, že kolaps a s ním spojená revoluce jsou již za dveřmi. Toto přesvědčení podporovala v první části zmiňovaná Ehrlichova kniha *Population bomb* (1968) jejíž autor předpovídá velké hladomory už během osmdesátých let. Jeho ozvěny slyšíme v Illichově přesvědčení, že „spojení populačního růstu a selhání zelené revoluce zaručuje eskalaci hladomorů k roku 1985“ Jeho velká víra v autonomii a svobodu ho však strhává na opačnou stranu barikády než tu, na níž se nacházel Ehrlich a jiní neomaltuziáni. „Účinný specializovaný program kontroly porodnosti musí selhat stejně jako školy a nemocnice. Začne marným pokusem o účinné svádění [v originále seduction]. Logicky se bude stupňovat až k nuceným sterilizacím a potratům. Nakonec poskytne zdůvodnění pro masové zabíjení.“ (Illich, 1973)

²⁰ Teorie post-rozvoje tvrdí, že koncept rozvoje je odrazem západní hegemonie.

²¹ Myšlena velikost instituce, spotřeby či rychlosti přepravy.

²² V tomto kontextu používám chiliastické v rozšířeném významu jako očekávající brzký konec světa, či jeho naprostou proměnu.

Závěr

Illich je přesvědčen, že lidé se naučí spokojeně žít v planetárních mezích dobrovolně. Kdybychom měli Illichovu filozofii shrnout do jediného citátu, byl by to tento: „Je třeba omezit rozmnožování, spotřebu a odpady, ale stejně tak musíme radikálně omezit naše očekávání, že stroje udělají naši práci za nás nebo že nás terapeuti mohou učinit vzdělanými nebo zdravými. Jediným řešením ekologické krize je společné poznání lidí, že by byli šťastnější, kdyby dokázali spolupracovat a starat se jeden o druhého.“ (Illich, 1973)

3.2 E. F. Schumacher

Ernst Friedrich Schumacher, přáteli zvaný Fritz byl britský ekonom německého původu, jehož kniha *Small is Beautiful* (česky *Malé je milé*) patří k nejvýznamnějším příspěvkům k debatám o alternativní ekonomii v sedmdesátých letech.

Život

Narodil se v Bonnu roku 1911. Zažil hlad za první světové války a před druhou utekl do Anglie, kde byl několik měsíců internován kvůli své německé národnosti. Byl však propuštěn na přímluvu svého přítele Johna Maynarda Keynesa, s nímž do konce války spolupracoval.²³ Po válce působil jako ekonomický poradce v Německu, Zambii, Indii a na Barmě, kde ho velmi ovlivnil buddhismus. Během dvacetileté práce pro britskou národní uhelnou radu přemítal nad základy, na nichž je vystavěna mainstreamová ekonomie, s níž se postupně rozřehnal. V roce 1973, už ve zralém věku 63 let, vydal knihu *Malé je milé*, která se stala bestsellerem. Následná léta jsou pro něj velmi hektická, přednáší po celém světě, setkává se se světovými lidry (Indirou Gándhí a Jimmy Carterem), a krátce po vydání své druhé knihy *A Guide for the Perplexed* (česky *Průvodce pro znepokojené*) v roce 1977 umírá na infarkt. (Toye, 2012)(Johanisová, 2013)(Kohr, 1977)

Boření ekonomie a vytváření meta-ekonomie

V knize *Malé je milé* se Schumacher věnuje oblíbené kratochvíli nerůstových myslitelů: nabourávání samotných základů ekonomie. Současnou ekonomii přitom kritizuje nejen pro její předpoklad nekonečného růstu, ale i pro celkové odlidštění a desakralizaci světa. „Důležité věci v životě nemohou být spočítány.“ (Schumacher, 1973)

Jeho projekt je jasně formulován v podtitulu knihy: *Ekonomie jako by záleželo na lidech*. A pokud se ekonomie „nedokáže dostat za hranice svých rozsáhlých abstrakcí, národního důchodu, tempa růstu, poměru kapitálu a výkonu, analýzy vstupů a výstupů, mobility práce, akumulace kapitálu; pokud se nedokáže dostat za hranice toho všeho a navázat kontakt s lidskou realitou chudoby, frustrace, odcizení, zoufalství, zhroucení, zločinu, eskapismu, stresu, přetížení, ošklivosti a duchovní smrti, pak ekonomii zahodíme a začneme znovu.“ (Schumacher, 1973)

Schumacherovou základní tezí je, že takzvaný problém produkce, o němž mnozí ekonomové tvrdí, že již byl vyřešen, zůstává nevyřešen. Současný dostatek, alespoň v bohatých zemích západu, stojí na neudržitelné spotřebě neobnovitelných zdrojů a dlouhodobě neudržitelných zásazích do životního prostředí. Stejně neudržitelná je představa nekonečného navyšování životní úrovně: „Co je to dost? Kdo nám to může říci? Rozhodně ne ekonom, jenž považuje ekonomický růst za nejvyšší možnou hodnotu a slovo dost tak vůbec nezná.“ (Schumacher, 1973)

Podotýká, že ekonomie funguje pouze má-li nad sebou nějakou meta-ekonomii, to jest metafyzický rámec, jenž jí dává hodnoty. Náš metafyzický rámec se tváří, že neexistuje²⁴, avšak je jím materialismus, životní postoj, který hledá naplnění v honbě za bohatstvím. V kapitole *Budhistická ekonomie* ukazuje, jak by vypadala ekonomie s budhistickým metafyzickým rámcem.

²³ Leopold Kohr zmiňuje v Schumacherově nekrologu, že Keynesův text *Plan for an International Clearing Union* byl skoro doslovným opisem Schumacherova eseje *Multilateral clearing*.

²⁴ Kdyby se Schumacher dožil roku 1995, jistě by použil citát: „Nejlepší trik, který ďábel kdy předvedl, bylo přesvědčit svět, že neexistuje.“

Zatímco materialismus se snaží eliminovat lidskou práci kde jen to jde, a spotřeba je pro něj hlavním cílem bez ohledu na to odkud zdroje pocházejí, z buddhistického hlediska práce rozvíjí a šlechtí člověka, jeho ideály jsou jednoduchost, střídmost²⁵, nenásilí a nízká spotřeba. V buddhistické ekonomii by tak cílem byla plná zaměstnanost, nejnižší možná spotřeba, odmítnutí mechanizace a trvalá udržitelnost. V takové ekonomii „by bylo vrcholem barbarství vyrobit něco co se rychle zničí“ jak to činí ekonomicky „logické“ plánované zastarávání.(Schumacher, 1973)

Krása, zdraví a trvalost

Ač byl Schumacher v mládí zarputilý ateista, jeho dílo je hluboce spirituální. Eklekticky cituje tu Pia XI. (Schumacher se stal ve stáří katolíkem) tu Gándhího, tu buddhismus. Navazuje na vizi ekonomiky trvalosti Gándhího ekonoma J. C. Kumarappy.²⁶ Trvalost má být spolu s krásou a zdravím jeden z cílů lidského snažení. „Produktivita pak přijde sama, skoro jako vedlejší produkt.“ Kniha Malé je milé se tak stává spíše knihou o environmentální etice než o ekonomii. Kořenem zla je podle Schumachera, že „člověk se nevnímá jako součást přírody, ale jako vnější síla, jejímž osudem je přírodu ovládnout a podrobit si ji.“ Schumacher tak klade vysloveně etické otázky: „Mohu s teletem či kuřetem zacházet stejně jako s nějakým užitečným předmětem?“²⁷ a ukazuje naprostou neadekvátnost ekonomie pro jejich řešení. (Schumacher, 1973) (Johanisová, 2013)

Problém ekonomie však není jen v tom, jak vnímá přírodu, ale i v tom, jak vnímá člověka. Pro ekonomii je člověk buď producent nebo spotřebitel (vidíme zde paralelu Marcuseho jednorozměrného člověka). Vybičovává ho tak zároveň k intenzivnější práci i větší spotřebě, za cenu podporování „takových pudů lidské povahy, jako je chamtivost a závist, které ničí inteligenci, štěstí, klid, a tím i mírumilovnost člověka.“ Je proto zapotřebí zcela nový systém myšlení, systém založený na pozornosti k lidem, a nikoliv na pozornosti ke zboží.(Schumacher, 1973)

Budoucnost měst a výroby

Pozornost k lidem je důvod, proč je Schumacher kritický k technologiím a urbanizaci. Cituje Lewise Herbera (což byl pseudonym Murrayho Bookchina) s nímž se shoduje, že život ve městech zpřetrhal vazby člověka s přírodou. Intenzifikace technologií v zemědělství vedla k rurálnímu exodu²⁸, jenž měl dle Schumachera za následek nárůst nezaměstnanosti, vykořenění a chaos. Ideologie růstu spojená

²⁵ Je poněkud zvláštní, že tytéž ideály (práce jako hodnota sama o sobě, střídmost a šetrnost) jsou základem protestantské etiky, z níž podle Maxe Webera vzešel kapitalismus. Vystává tak validní otázka, zda pro vznik kapitalismu nebyly důležitější jiné vlastnosti tehdejší etiky, například karteziánské umrtvení přírody. Tyto otázky však bude muset zodpovědět někdo jiný.

²⁶ Joseph Cheladurai Kumarappa byl indický ekonom, jenž úzce spolupracoval s Gándhím. Svou nejslavnější knihu *The Economy of Permanence* (1945) napsal během čtyřletého pobytu ve vězení. Z jeho konceptů trvalé ekonomiky nerůst dodnes čerpá. Českému publiku jej představuje Naďa Johanisová v překrásné knížce *Ekonomičtí disidenti* (2013).

²⁷ Tutéž otázku si kladl v téže době Peter Singer, jenž v roce 1973 napsal recenzi na knihu *Animals, Men and Morals*. Ta ho nakonec dovedla k sepsání knihy *Animal liberation* (1975), jež se stala biblí hnutí za osvobození zvířat.

²⁸ Hlavním terčem Schumacherovy kritiky byl Sicco Mansholt, evropský komisař pro zemědělství, jenž prosazoval intenzifikaci a industrializaci zemědělství. Ta vedla k rurálnímu exodu, jenž mu Schumacher nemínil odpustit. Sicco Mansholt se však v téže době stal významnou postavou nerůstové historie, když pod vlivem *Limits to Growth* začal jako jediný významný evropský politik prosazovat ukončení růstu.

s technologickým pokrokem se tak proměňuje v modloslužbu gigantismu (termín gigantismus si rovněž vypůjčil od Bookchina), neustále větších měst, větších polí a větších továren, jež zabíjí lidskou radost z života a z práce. Jako protiváhu nabízí slogan malé je milé, jenž aplikuje na města, zemědělství i výrobu. (Schumacher, 1973)

Schumacher není žádný nekompromisní odpůrce technologií, chce však technologie s lidskou tváří. Jejich definice je velmi podobná Illichově definici konviviálních nástrojů: musejí být dostatečně levné, aby byly dostupné prakticky pro každého. Dále musejí být vhodné pro použití v malém měřítku a slučitelné s lidskou potřebou tvořivosti. Schumacher pro tento účel vytvořil International Technology Development Group, rozvojovou dobročinnou organizaci, jež poskytovala zemím třetího světa přiměřené technologie. (Schumacher, 1973)

Schumacher se dostává i ke klasické otázce vlastnictví výrobních prostředků. Jako příklad dobré praxe uvádí středně velkou firmu Scott Bader & Co, jejíž majitel předal vlastnictví firmy do rukou společenství zaměstnanců. Tito lidé pak svobodně rozhodují o budoucnosti firmy, svázání pouze pravidly, podle nichž firma nesmí přesáhnout 350 zaměstnanců, nesmí bez vážného důvodu vyhodit zaměstnance, rozdíl mezi nejlépe a nejhůře placeným zaměstnancem nesmí přesáhnout poměr 1:7 a polovina zisku jež si společenství ponechává musí být dána na dobročinné účely. (Schumacher, 1973)

Střední a malé firmy tedy budou ideálně vlastněny družstvem, avšak co velké firmy? Postaven mezi volbu soukromého či veřejného vlastnictví volí Schumacher šalamounsky: polovina akcií bude v soukromém vlastnictví, polovina ve veřejném vlastnictví lokální entity v oblasti, kde firma operuje.²⁹ Tímto originálním návrhem Schumacher elegantně řeší nevýhody veřejného i soukromého vlastnictví, byť na rozdíl od družstevního vlastnictví v tomto uspořádání nemají pracující možnost ovlivňovat směřování firmy, což by odsoudili Bookchin i Gorz. (Schumacher, 1973)(Toye, 2012)

Schumacher a Illich

Schumacherovy návrhy jsou velmi podobné Illichovým, a není divu, oba byli přáteli Leopolda Kohra, jenž je oba velmi ovlivnil. Leopold Kohr byl rakouský ekonom, duchovní otec bioregionalismu. Kohr se zabýval otázkou měřítka (slogan Malé je milé vymyslel on) a přiměřenosti (německy Verhältnismässigkeit). Byl odpůrce všeho, co je přehnaně velké a z jeho kritiky „kultu velkého“ čerpali Illich při kritice institucí i Schumacher při kritice velkých měst a továren. (Latouche, 2016)(Cayley & Illich, 1992)

Přesto se Schumacher a Illich v mnohém lišili – podívejme se například na tento citát: „Rozvoj nezačíná zbožím, začíná lidmi, jejich vzděláním, organizací a disciplínou.“ Schumacherovi vadilo, že se rozvoj soustředí na industrializaci a používá nepřiměřené technologie. V zásadě ale podporoval jakýsi převýchovní rozvoj, jenž by Illich bezpochyby odmítl jako paternalistický a zcela stejně škodlivý. (Schumacher, 1973)

Nicki Verploegen ve své práci trefně přirovnává Illiche k hlavě a Schumachera k srdci. To je poněkud paradoxní prohoz, vzhledem k tomu, že Illich byl původně teolog (profese, již bychom si asociovali se srdcem) zatímco Schumacher ekonom (hlava). Velmi to však odpovídá jejich povahám i způsobům argumentace. Je to Schumacher, kdo argumentuje krásou a dobrem, zatímco Illich počítá průměrné

²⁹ Je s podivem, že se Schumacher vůbec smiřuje s existencí takto velkých firem a nevolá po jejich rozdělení či rozmetání. Tato mírumilovnost a vyhýbání se drastickým řešením možná vysvětluje, proč byl Schumacher (na rozdíl od Illiche, Bookchina či Gorze) přijímán i mainstreamem a zván na setkání s prezidenty. Děsivá představa, že by se Carter sešel například s radikálním anarchistou Bookchinem, nikdy nepřicházela v úvahu.

rychlosti aut. Zároveň se tak ukazuje jejich životní duchovní pouť. Illich se vyvíjel od katolicismu k sekulárnímu až anarchistickému vidění světa, zatímco z ateistického Schumachera se stal velmi spirituální věřící. (Verploegen, 1978)

Menší přešlapy

Tehdejší (z dnešního pohledu lichá³⁰) obava z masové nezaměstnanosti společně s náboženským vnímáním práce jako něčeho co "prozřetelnost určila pro dobro lidského těla a duše" vedlo Schumachera k prosazování stoprocentní zaměstnanosti a technologií jež jsou náročné na práci. To je dosti vzdálené diskusím dnešních nerůstových myslitelů, kteří se snaží člověka od nutnosti práce oprostit (například skrze nepodmíněný základní příjem.) (Alexander, 2014) Zároveň někdy prosvítne Schumacherovým textem konzervativní idealizace starých časů a způsobů. Názor, že „ženy obecně nepotřebují práci mimo domov“ je neslučitelný s dnešním nerůstovým hnutím.³¹ (Schumacher, 1973)

³⁰ V sedmdesátých letech opět obživla obava z technologické nezaměstnanosti, kterou můžeme jasně vidět i u Schumachera. Klasičtí ekonomové hovoří o ludditském klamu (luddite fallacy) – přesvědčení, že v ekonomice je přesně určený objem práce, s jehož snížením stoupne nezaměstnanost. Vystává však otázka: Copak se nikdy neoprostíme od jha práce?

³¹ Zde se ukazuje obtížná ideologická pozice, v níž se současný nachází nerůst. Čerpá zároveň z tradice konzervativní i pokrokové, je tedy často nucen být kritický k vlastním intelektuálním otcům. Rozpolcenost této pozice ukazuje otázka již si klade Serge Latouche v malém pojednání o poklidném nerůstu (*Petit traité de la décroissance sereine*) „Opravdu si musíme vybrat mezi [...] modernitou a tradicí?“ (Latouche, 2007)

3.3 Murray Bookchin

Život

Murray Bookchin se narodil v New Yorku ruským židovským emigrantům roku 1921. Jeho dětství bylo poznamenáno odchodem jeho otce, chudobou, a velmi raným vstupem (ve třinácti letech) do ligy mladých komunistů. Z ní byl vyloučen, stal se trockistou a později anarchistou. Na rozdíl od všech ostatních zmiňovaných myslitelů neměl Bookchin univerzitní vzdělání, po dokončení školy pracoval v továrně General Motors, a svého obrovského záběru dosáhl jako autodidakt. Bookchinův zájem o životní prostředí byl průkopnický, jeho první kniha *Our Synthetic Environment* (1962), předchází o několik měsíců legendární knihu Rachel Carson *Silent spring* (*Tiché jaro*) již je velmi podobná, neměla však zdaleka takový úspěch a dopad. Jeho sbírka esejů *Post-Scarcity Anarchism* (1971) (do češtiny lze přeložit jako Anarchismus po době nedostatku) jasně ukazuje dvě základní osy Bookchinova myšlení: ochrana životního prostředí a osvobození člověka. Z těchto os vychází teorie sociální ekologie, již je autorem. Tyto myšlenky prohloubil v knihách *Toward an ecological society* (1980) (do češtiny lze přeložit jako vstříc ekologické společnosti) a *The ecology of freedom* (1982) (česky Ekologie svobody). Zemřel v roce 2006, poněkud pozapomenut, ale jeho odkaz byl záhy oživen hnutím Occupy Wall Street a demokratickým konfederalismem vězněného kurdského lídra a intelektuála Abdullaha Öcalana. (Biehl, 2016)(Gerber & Romero, 2019)(Perrett, 2020)

Bookchin byl vždy před svou dobou, vždy radikální. Na druhé straně byl často přehnaně dogmatický (jeho oblíbené slovo byla coherence), přel se často s lidmi, kteří mu mohli být spojenci, a možná i proto nedosáhl takového věhlasu, jaký by si zasloužil. Podívejme se tedy, v čem obohatil nerůstové myšlení. (Bookchin, 1980)(Gerber & Romero, 2019)

Bookchinova utopie

Hlavní myšlenka Bookchinova díla je následující: „Základní koncept, že lidstvo musí ovládat a vykořisťovat přírodu vychází z nadvlády a vykořisťování člověka člověkem.“ Jeho ideální anarchistická společnost by tedy měla odstranit „nejen buržoazní hierarchii, ale hierarchii vůbec, nejen patriarchální rodinu, ale všechny formy sexuální a rodičovské dominance, nejen buržoazní třídy a majetkový systém, ale všechny sociální třídy a majetek, [...] aby všichni lidé získali kontrolu nad svým každodenním životem.“ Tato společnost by zajistila „zrušení soukromého vlastnictví, rozdělování statků podle individuálních potřeb, úplné rozpuštění komoditních vztahů, střídání práce a rozhodující zkrácení času věnovaného práci.“ Bookchinovým ideálem je lokální přímá demokracie na athénský způsob (ovšem bez otroků). (Bookchin, 1980)

V jeho ideální společnosti jsou lidé osvobozeni od dřiny, a práce kterou vykonávají, je nenáročná, kreativní a svobodně vykonávaná. Rozhodně však nevnímá práci jako dar prozřetelnosti – naopak, jeho projektem je osvobodit lidi od práce. Následující citát vystihuje jeho vztah k práci: „Skoro před půl stoletím, zatímco sociální demokraté a komunističtí teoretici žvatlali cosi o společnosti v níž je práce pro všechny, dadaisté, ti nádherní blázni, požadovali nezaměstnanost pro všechny.“ Bookchin tak jasně odsuzuje glorifikaci práce, již propadli komunisté i socialisté. (Bookchin, 1971)

Malá literární odbočka

Bookchinova vize v mnohém ovlivnila žánr solarpunkových³² utopií. Utopický anarchistický sci-fi román Ursuly le Guin *The dispossessed* (česky Vyděděnec) (1974) je jedním z předchůdců solarpunku. Le Guin se při jeho psaní inspirovala právě Bookchinovou utopií. Stejně tak nese Callenbachova *Ecotopia* (1975) stopy po Bookchinovi (samotné slovo ecotopia pochází z díla *Post-Scarcity Anarchism*). Bookchin tak v podstatě rozpoutal celý literární žánr! (Biehl, 2016)(Johnson, 2020)

Osvobozující technologie?

V knize z roku 1971 *Post scarcity anarchism* tvrdí, že jsme již překonali dobu nedostatku, a tudíž již nepotřebujeme socialistický stát k tomu aby (slovy Marxe a Engelse) „zvýšil co nejrychleji produktivní síly.“ Místo toho bychom se měli snažit dosáhnout společnosti bez hierarchie, v níž nemá nikdo nedostatek.(Bookchin, 1971)

Je-li Schumacher přesvědčen, že problém produkce zdaleka nebyl vyřešen, podle Bookchina vyřešen byl a nedostatek v němž se mnozí nacházejí je umělý nedostatek vyvolaný kapitalismem. Z tohoto optimismu vychází i Bookchinův esej osvobozující technologie. Tvrdí, že technologie jsou hodnotově neutrální, a mohou tudíž sloužit k osvobození lidí. „Stejná technologie, která by mohla osvobodit člověka ve společnosti organizované na základě uspokojení lidských potřeb ho musí nevyhnutelně zničit ve společnosti organizované na výrobě pro výrobu.“(Bookchin, 1971)

Podle Bookchina je však důležité, aby šlo o technologie nezávislé na koncentrované energii fosilních paliv či jadra. Proto (podobně jako Schumacher) je odpůrcem velkých měst a volá po decentralizaci do malých udržitelných soběstačných komunit. Máme-li se zbavit závislosti na fosilních palivech, bude nutné přejít na obnovitelné zdroje energie. Ty však nebudou nikdy dostatečně koncentrované. Mohou snadno uspokojit potřeby malých, decentralizovaných komunit, nemohou však podle Bookchina v žádném případě zásobit města zvící Paříže či Londýna.(Bookchin, 1980)

Kdo ničí planetu?

Bookchin byl vždy alergický na zmínky o „populačním problému“ a poukazoval, že to, co ničí planetu není narůstající indická populace, ale narůstající americká spotřeba. Měl stejně jako Illich obavy z pokusů o kontrolu populačního růstu. Velmi ho tedy děsilo, když étos dobrovolné skromnosti začaly přejímat velké firmy, jež ho moralizujícím způsobem používaly proti pracujícím. „Dobrovolná skromnost. Ano!“ říkal Bookchin, „ale pouze jsou-li prostředky k životu skutečně jednoduché a dostupné všem.“(Bookchin, 1980)(Gerber & Romero, 2019)

Je přesvědčen, že není problém lidstvo uživit pomocí mechanického leč organického zemědělství³³, sníží-li se ovšem spotřeba. Velmi dobře rozeznal základní ingredience konzumní společnosti.³⁴

³² Solarpunk je literární a umělecký žánr, jenž si představuje budoucnost, v níž lidstvo vyřešilo své problémy a žije trvale udržitelnou utopií.

³³ Pro mnohé může být představa mechanizovaného zemědělství neslučitelná se zemědělstvím organickým, Bookchin však téměř jistě neměl na mysli mechanizaci zemědělství, jak ji známe dnes. Představme si spíše Schumacherovy přiměřené technologie ovšem méně náročné na práci.

³⁴ Serge Latouche v již zmíněné knize Malé pojednání o poklidném nerůstu identifikoval tři ingredience konzumní společnosti: Reklamy, jež vzbuzují touhu konzumovat, dluh, jenž konzum umožňuje a plánované zastarávání, kvůli němuž potřebujeme stále nové produkty.

„Potřeby jsou formovány masmédií, aby vytvořily veřejnou poptávku po naprosto zbytečných komoditách, z nichž každá je pečlivě navržena tak, aby se po předem stanoveném čase zničila.“ Nelze však řešit jenom dílčí problémy, protože problém je v samotném kapitalismu, jenž funguje na principu *grow or die* (růst nebo zemřít). Bookchin je proto (na rozdíl od Gorze) přesvědčen, že kapitalismus se nemůže stát zeleným, prostě proto, že bez růstu by nepřežil. „Kapitalismus je ze své podstaty antiekologický. Konkurence a akumulace představují jeho životní zákon, zákon, který Marx trefně shrnul do věty "výroba pro výrobu".“ (Bookchin, 1971)(Bookchin, 1980)

Na konci knihy *Toward an Ecological Society* (1980), velmi nevybíravě napadá Andrého Gorze, o němž tvrdí, že jeho „salát návrhů“ je „promiskuitně natrhán ze zahrad Petra Kropotkina, Paula Goodmana a dalších anarchistických teoretiků bez sebemenšího odkazu na jejich díla.“ Gorzova snaha naroubovat anarchistické myšlenky na marxismus jej podle Bookchina činí nekoherentním, a nekoherenci Bookchin nesnášel. (Bookchin, 1980)(Luke, 1987) Možná by však měl Bookchin větší dopad, kdyby nevedl žabomyší války s lidmi, kteří mu byli intelektuálně poměrně blízcí. Podívejme se tedy na dílo Andrého Gorze.

3.4 André Gorz

Život

André Gorz, píšící také pod jmény Gérard Horst či Michel Bosquet, se narodil (stejně jako Illich) katolicko-židovskému páru ve Vídni, a to roku 1923 pod jménem Gerhart Hirsch. Druhou světovou válku strávil ve Švýcarsku, po válce se přestěhoval do Francie, spřátelil se s Jean-Paulem Sartrem a stal se vyznavačem jeho existencialistické verze marxismu. Jako první vyřkl slovo *décroissance* v zlomovém roce 1972 na konferenci o limitech růstu, jíž se zúčastnili mezi jinými Herbert Marcuse, Edward Goldsmith³⁵ či Sicco Mansholt. Byl velmi ovlivněn Illichem, jehož navštívil v Cuernavace roku 1974. Během sedmdesátých let vydával knihy, v nichž spojoval kritiku kapitalismu a růstového systému s ekologií. V roce 1973 vydal knihu *Critique du capitalisme quotidien* (Kritika každodenního kapitalismu), v níž jasně kritizuje růstovou společnost. Jeho nejvýznamnější dílem je však pravděpodobně *Écologie et politique* (česky Ekologie a politika) z roku 1975, v němž je jeho nerůstové přesvědčení velmi jasně zformulované. Psal a upravoval svou nerůstovou utopii až do dobrovolného odchodu ze světa společně se svou smrtelně nemocnou ženou v roce 2008. (Gollain, 2021) (Latouche, 2016)

Slovo nerůst

První použití slova *décroissance* se přisuzuje právě Andrému Gorzovi. Kladl si tehdy otázku, zda je: „Planetární rovnováha, pro níž je absence růstu či dokonce snížení [francouzsky *décroissance*] materiální produkce nutnou podmínkou, kompatibilní s přežitím kapitalistického systému?“ (D’Alisa et al., 2014) Jak vidno, program nerůstu je v citátu již obsažen, avšak slovo *décroissance* je zde použito ve svém obvyklém francouzském významu, tj. snížení či pokles. Přisuzovat tedy tomuto citátu význam v dějinách nerůstu (jak to někteří činí) je poněkud anachronistické – tento citát se stává zajímavý teprve zpětně, poté co se slovo *décroissance* stane politickým sloganem na počátku jednadvacátého století.

Sociální meze růstu podle Hirsche a Gorze

Ačkoliv to byly limity růstu, jež nakoply Gorzův zájem o ekologii a planetární limity, velmi rychle poznává, že nestačí být vědecký a apolitický. Varuje před technokratickou ekologií, která nemůže být než represivní „Stát posílí svou moc nad společností: jeho technokraté budou vypočítávat "optimální" míry znečištění a výroby, vydávat předpisy a rozšiřovat oblast "naprogramované" činnosti, a tím i rozsah represivního aparátu.“ (Gorz, 1975)(Gollain, 2021)

Zároveň Gorz formuluje i sociální limity růstu, a to o dva roky dříve než Hirsch. Zde by bylo záhodno na chvíli odbočit a vysvětlit, co jsou to sociální limity růstu. Roku 1977 vydal rakousko-britský ekonom Fred Hirsch pro nerůst významnou knihu *Social limits to growth* (česky Sociální meze růstu). V ní poukazuje na sociální škodlivost nekonečného růstu a formuluje koncept pozičního zboží. Poziční zboží je takové zboží, jež ztrácí na hodnotě, pokud jej mají všichni. Klasickým příkladem je luxusní zboží nebo vzdělání. Hodnota již mi přináší luxusní auto je dána tím, že patřím k menšině, která

³⁵ Edward Goldsmith si zaslouží představení. Zakladatel časopisu *The ecologist* a spoluautor *A blueprint for survival* (1972), významného manifestu, jenž volal po radikální restrukturalizace ekonomiky a společnosti v zájmu přežití lidského druhu. Českému čtenáři nebude lhostejné, že ovlivnil Vaclava Havla, jenž ho cituje v Moci bezmocných. Více viz Goldsmithův nekrolog z pera Jakuba Patočky na webových stránkách sedmé generace.

takové auto má. Jakmile je však mají všichni, přestává být považováno za luxusní, a chci-li být napřed, musím si koupit dražší a luxusnější. Tento závod však nelze nikdy vyhrát. Se vzděláním je to od jistého momentu podobné. Pořizujete si vzdělání, abyste měli výhodu na pracovním trhu.³⁶ Jakmile však dosáhne tohoto vzdělání příliš mnoho lidí, přestane poskytovat výhodu. Gorz to shrnul následovně: „To, co je dobré pro všechny, nemá žádnou hodnotu; abyste byli vážení, musíte mít něco "lepšího" než ten druhý.“ (Gorz, 1975)(Hirsch, 1976)(Kallis, 2014)

Stejně jako Hirsch, také Gorz poukazuje na efekt komercializace. Předpovídal, že snaha převést růst na nemateriální statky povede ke komodifikaci medicíny, sexuality, vzdělání a kultury. Růst by se tak stal ekologicky neutrálním, ale za cenu naprostého zkomercializování mezilidských vztahů. (Gorz, 1975)

Kapitalismus a ekologie

Jeden velký rozdíl mezi Bookchinem a Gorzem je jejich rozdílné vnímání vztahu ekologie a kapitalismu. Zatímco Bookchin vnímal boj za životní prostředí a boj proti kapitalismu jako jeden a tentýž, Gorz tvrdil, že kapitalismus nebude mít problém se přetříť nazeleno a přenést tíhu dopadů plynoucí ze zdražené produkce na ty nejslabší (podobně jako to učinil během ropné krize). Lze mu vyčíst, že jeho pohled byl vždy antropocentrický, ekologii vnímal pouze jako jednu z mnoha front ve válce s kapitalismem. V předmluvě k *Écologie et politique* píše: „Je tedy načase skoncovat s předstíráním, že ekologie je sama o sobě dostačující [k porážce kapitalismu]: ekologické hnutí není cílem samo o sobě, ale etapou širšího boje.“ Příroda pro Gorze není ani dobrá ani nedotknutelná, zůstává životním prostředím člověka. (Luke, 1987)(Gorz, 1975)(Leonardi, 2019)

Jeho cílem bylo dosáhnout rovnosti bez růstu. Uznával, že v současném systému by konec růstu znamenal krizi a prohloubení sociálních rozdílů. Pro Gorze to však znamená jediné: Potřebujeme nový systém! (Gorz, 1975)

Gorzova utopie

Svůj myšlenkový systém nazývá Gorz postindustriálním socialismem, ekosocialismem nebo právě nerůstem. Jeho cílem je civilizovaný odchod z kapitalismu, a nejen z něj, ale ze společnosti Práce. Byl proto velmi kritický k iracionální obsesi vytvářením pracovních míst. Cílem by v jeho společnosti mělo být: pracovat méně, reintegrovat kulturu do každodenního života a spotřebovávat lépe. „Lépe může být méně: Vytvořit co nejméně potřeb, uspokojit je co možná nejmenší spotřebou materiálu, energie a práce a způsobit přitom co nejméně škod.“ (Gorz, 1975)(Gollain, 2021)

Navrhuje základní nepodmíněný příjem a dvacetihodinový pracovní týden. Zbavení se práce tak jak ji známe pak uvolní lidi „pro vytváření skutečného bohatství, jež není ani měřitelné ani směřitelné.“ Jeho utopie vzniká z nepravděpodobného spojení Marxe a Illiche: Na jedné straně by stát vyráběl některé základní komodity, na druhé straně by „v každé čtvrti, v každém městě byly veřejné dílny vybavené kompletním sortimentem nářadí, strojů a surovin, kde by si občané mimo tržní hospodářství sami vyráběli nepotřebné věci podle svého vkusu a přání. Protože by dospělí nepracovali více než dvacet hodin týdně (a možná i méně), aby vyrobili základní životní potřeby, měli by čas naučit se to, co se děti učí na základní škole: nejen číst a psát, ale také řemeslům všeho druhu,

³⁶ To samozřejmě není smyslem vzdělání, smyslem vzdělání je pochopit svět! V dnešní neblahé době je však často důvodem ke vzdělávání právě touha uspět na pracovním trhu.

šití, zpracování kůže, truhlářství, zednictví, zpracování kovů, mechanice, hrnčířství, zemědělství – zkrátka všem dovednostem, které jsou nám dnes komerčně vytrhávány a nahrazovány nákupem a prodejem.“

Gorzova utopie je možná příliš konkrétní a stává se tak snazším terčem kritiky, avšak mnohé Gorzovy konkrétní návrhy (například snížení pracovní doby či nepodmíněný pracovní příjem) stojí i dnes v srdci nerůstového myšlení. (Latouche, 2016)

Shrnutí druhé části

V této části jsem představil čtyři nerůstové myslitele, jejichž myšlenky výrazně ovlivnily nerůstové myšlení. Jejich snahou bylo poukázat na širší souvislosti problémů růstové společnosti. Snaží se vysvětlit, jaké jsou filosofické a ekonomické rámce nám umožnily dohnat planetu až na pokraj její únosné kapacity. Jejich východiska se často lišila, v mnohém se naopak shodli. Mnohé z otázek, jež si kladli před půl stoletím, nedají spát myslitelům dneška. V následující tabulce se nachází přehled některých těchto otázek a pohledy našich čtyř myslitelů.

Klíčové otázky	Illich	Schumacher	Bookchin	Gorz
Důvod environmentální krize?	nekonviviální nástroje	ekonomie bez meta-ekonomie	kapitalismus a hierarchie	kapitalismus
Práce?	nejasné	je dar prozřetelnosti	co nejméně	co nejméně
Plná zaměstnanost?	ne	ano	nesmysl	nesmysl
Mohou technologie vést k osvobození?	podporují-li autonomii	Ne	ano	nejasné
Města?	nejasné	pouze do půl milionu	Nahradit ekokomunitami	ano
Rozvoj?	ne	s lidskou tváří	ne	nejasné
Vlastnictví výrobních prostředků?	vlastnictví nezmění špatné nástroje	napůl veřejné napůl soukromé	Komunitní	veřejné

Tabulka klíčových otázek pro Illiche, Schumachera, Bookchina a Gorze.

4. Třetí část: Vlivy jiných světů

Třetí část se věnuje jiným myšlenkovým proudům a vědám, jež ovlivnily nerůst v sedmdesátých letech. Může se to zdát nadbytečné, vždyť pokud se první část v zásadě týkala přírody a druhá člověka (věrna descartovskému dualismu), pak je v těchto dvou částech prakticky vše obsaženo, nač tedy třetí část? Není to jen zaplňování mezer? Domnívám se, že není; jsou zde pořád ještě významné posuny nerůstového myšlení sedmdesátých let, jež vycházejí z jiných myšlenkových proudů či odvětví a nebyly v této práci dosud zmapovány. Budu se tedy věnovat vlivu tří intelektuálních disciplín: Ekofeminismu, reprezentovaném Françoise d'Eaubonne, antropologii skrze esej Marshalla Sahlins, a psychologii, jejímž zástupcem bude Erich Fromm.

4.1 Vliv ženského světa

Ekofeminismus

Ačkoliv se nerůstové hnutí otevřeně hlásí k feminizmu, bývá mu v současnosti vyčítáno, že ve skutečnosti feministický přístup pomáhá. Jedním z mála nerůstových feministických hnutí je baskické *Dezaskundea*³⁷, jež na svých stránkách píše: „Většina autorů píší o nerůstu jsou muži, kteří mají androcentrickou vizi nebo ovládli praktiky a hodnoty feminismu a zároveň se zbavili jeho ideologické zátěže.“ (Prieto & Domínguez-Serrano, 2017)

Ať už je tato kritika současného nerůstového hnutí oprávněná či nikoliv, v sedmdesátých letech bylo nerůstové a feministické myšlení často propojené. Můžeme zmínit například indické ženské hnutí Chipko, jež v sedmdesátých letech nenásilně bojovalo proti deforestaci. Jeho heslo „ekologie je trvalá ekonomie“ (*Ecology is the permanent economy*) jasně odkazuje na koncept ekonomiky trvalosti již zmiňovaného J. C. Kumarappya (jenž tak ovlivnil Schumachera). (Heaslip, 2006)

Gregoratti a Raphael ve svém článku o historických kořenech feministického nerůstu (*historical roots of a feminist degrowth*) analyzují kritiky růstu z per Mariy Mies a Emily Wearing. Obě tyto autorky však psaly až pozdních osmdesátých letech. Ve frankofonním světě však lze syntézu nerůstového myšlení s feminismem nalézt již o dekádu dříve. (Gregoratti & Raphael, 2019)

Françoise d'Eaubonne

Nejvýraznější zástupkyní propojení nerůstu a feminismu byla Françoise d'Eaubonne, francouzská spisovatelka a aktivistka, která jako první použila slovo ekofeminismus. Navzdory svému významu byl její odkaz v anglosaském světě dlouho přehlížen. Její nejvýznamnější kniha *Féminisme ou la mort* (1974) (česky feminismus nebo smrt) v níž se poprvé objevilo slovo ekofeminismus, vyšla v angličtině teprve v tomto roce 2022! To je dosti extrémní úkaz častého problému nejen nerůstového myšlení sedmdesátých let, nedostatečná komunikace mezi frankofonním a anglofonním světem velmi ochudila obě strany.

Narodila se v roce 1920 a už od šedesátých let patřila k nejradikálnějším postavám francouzské intelektuální scény: V roce 1960 podepsala manifest 121 na podporu Alžírsku během alžírské války. Podílela se na vzniku hnutí za osvobození žen (*Mouvement de libération des femmes*) v roce 1970. O rok později spoluzaložila Homosexuální frontu revoluční akce (*Front homosexuel d'action*

³⁷ Pro pořádek podotýkám, že *Dezaskundea* znamená v baskičtině nerůst.

révolutionnaire)³⁸ a podepsala známý Manifest 343, známý také jako manifest 343 běhen. Šlo o manifest, v němž se 343 žen přiznávalo k tomu, že podstoupily (tehdy nelegální) interrupci a požadovaly její legalizaci. Mezi signatářkami byly například Simone de Beauvoir, Marguerite Duras, Catherine Deneuve či Jeanne Morreau. (Goldblum, 2019)

D'Eaubonne byla součástí anarchistických a ekologických spolků a v roce 1978 založila spolek Feminismus a ekologie (*féminisme et écologie*). Zkrátka byla k nezastavení. Krom prací feministických a historických (napsala jedny z prvních dějin homosexuality), byla rovněž úspěšnou autorkou románů, jichž za život vydala několik desítek. (Goldblum, 2019)

Patriarchální růst

Podle Françoise d'Eaubonne jsou ekologické problémy i růstová mentalita důsledkem dominance muže nad ženou, tj. patriarchátu. Je zde jasná souvislost s Bookchinovým tvrzení, že ekologické problémy jsou důsledkem nadvlády člověka nad člověkem³⁹. Oba tyto pohledy vycházejí z anarchismu, k němuž měla d'Eaubonne velmi blízko. Její vytoužená společnost na ženský způsob by měla za hodnotu absenci moci, nikoliv získání moci pro ženy. Byla také kritická k zapojování žen do výrobního procesu: „Co má toto zapojení ženy [...] do neužitečné a znečišťující industriální produkce, společného s jakýmkoliv, byť i embryem osvobození? Je to snad díky jejímu novému postavení: dvojí práce, poloviční plat?“ (d'Eaubonne, 1978) (Mellor, 1997)

Její feminismus byl materialistický⁴⁰, inspirovaný Simone de Beauvoir. Mluvila-li tedy o ženských hodnotách (které považovala za „více či méně imaginární“) (2000), měla na mysli hodnoty, jež patriarchát ženám přisoudil jakožto podřadné. Naopak vlastnostmi patriarchátu a kapitalismu jsou například touha po absolutu a ignorování limitů. Její kritika růstu, inspirovaná Illichem a Gorzem je snad ještě radikálnější jak tónem, tak větší akcentuací environmentálních témat. Vzpomeňme, že pro Illiche i Gorze byla environmentální témata sekundární problém. Ne tak pro d'Eaubonne: „Z koho si dělají prdel? [...] Komu chtějí namluvit, že můžeme zároveň udržet zisky průmyslu jež nás zabíjí a zároveň zastavit zabíjení? Pokračovat ve výrobě letadel, a přitom ochránit nebe od kerosinu? Pokračovat v produkci celulózy, a přitom ochránit vody od strašlivých důsledků bělení? Ponechat továrny vyrábějící plasty, a přitom zbavit planetu nerecyklovatelného odpadu?“ Své radikální myšlenky proměnila v čin, když v roce 1975 dynamitem poškodila hydraulickou pumpu právě stavěné jaderné elektrárny Fessenheim, čímž zpozdila její dostavbu. (d'Eaubonne, 1978) (Goldblum, 2019)

Nerůstová vize

Její vize nerůstové budoucnosti má v podstatě všechny základní atributy současného nerůstového hnutí: akcentuace environmentálních problémů, snaha snižovat pracovního vytížení, odpor k ekonomickému růstu a reklamám jež ho pohánějí, zaměření se na skutečnou kvalitu a blahobyt, to

³⁸ Ač sama heterosexuální, byla velkou zastánkyní boje za práva sexuálních menšin. Její motivaci vystihuje následující citát: „Říkáte, že společnost musí integrovat homosexuály. Já říkám, že homosexuálové by měli dezintegrovat společnost.“

³⁹ Bookchinovy teze velmi ovlivnily americké ekofeministky. Jeho životní partnerka Janet Biehl je významnou postavou ekofeministického hnutí.

⁴⁰ Materialistický feminismus se soustředí na kritiku role kapitalismu v útlaku žen. Na rozdíl od esencialistického feminismu, jenž vnímá ženy jako esenciálně odlišné od mužů, materialistický feminismus vnímá „ženství“ jako sociální konstrukt. Dobře jej vystihuje citát Simone de Bouvoir: „Ženou se nerodíme. Ženou se stáváme“

vše najdeme v následující citátu: „Pokud bychom například použili práci ušetřenou zákazem jaderného průmyslu, výroby plastů, zrušení reklamy. atd., na maximální zalesnění a obnovení půdy, nejenže by nedošlo k poklesu "blahobytu" (hrubý národní produkt by se přitom snižoval), ale směřovali bychom k růstu (zdrojů a kvality), který by neměl nic společného s klasicky "ekonomickým" růstem.“ (d’Eaubonne, 1978) (Goldblum, 2019)

4.2 Vliv cizích světů

Osvobozující antropologie

Jelikož nerůst má tendenci kritizovat některé základní pilíře západní civilizace (například víru v nekonečný pokrok), přihodí se občas, že si vypůjčí jednu z nejpodvratnějších věd, jež západ vytvořil, totiž kulturní antropologii, a obrátí ji proti němu. Již od dob Marcela Mause sloužila kulturní antropologie jako nástroj kritiky klasické ekonomie. V případě Mause šlo o kritiku individualismu a maximalizace užitku. V osmdesátých letech se mnozí zastánci nerůstu (např. Serge Latouche a Paul Ariès) podíleli na anti utilitaristickém hnutí ve společenských vědách (francouzsky *Mouvement anti-utilitariste dans les sciences sociales*) zkráceně MAUSS. V současnosti se nerůst v mnohém inspiroje kečuánským hnutím za dobrý život Sumak Kawsay, bantuskou filozofií Ubuntu či indickým konceptem samosprávy Swaraj. V sedmdesátých letech však jeden antropolog postavil na hlavu celou historii lidstva. Byl jím Marshall Sahlins. (Martins, 2008)(Ramose, 2014)(Gudynas, 2014)(Victus & Chiara, 2014)

Marshall Sahlins se narodil roku 1930 v Chicagu. Vystudoval antropologii, byl žákem Karla Polányiho⁴¹ a později hostem Clauda-Levi Strausse⁴² roku 1968 v Paříži, kde se stal svědkem studentských protestů, jež tak proměnily francouzské intelektuální klima. V témže roce vyšel v časopise *Les temps modernes*, (jehož zakladateli byli Sartre, de Beauvoir a Merleau-Ponty a do něhož často přispíval Gorz) Sahlinsův nejvýznamnější esej *The Original Affluent Society* (česky Původní blahobytná společnost). Společně s dalšími esey o životě lovců a sběračů jej pak vydal v knize *Stone Age Economics* (česky Ekonomie doby kamenné) roku 1972. Sahlins pokračoval v Maussově tradici angažované antropologie, již David Graeber, (sám významný angažovaný antropolog), nazývá osvobozující antropologií. Jejím cílem je totiž vždy osvobodit mysl od předsudků, jež jsme často ani nevěděli, že máme. Zemřel v roce 2021 ve věku devadesáti let. (Graeber, 2017)

Původní blahobytná společnost

V tomto eseji, který David Graeber označuje za jeden z nejvýznamnějších esejů v dějinách antropologie, se Marshall Sahlins zabývá životem lovců a sběračů, jenž bývá v ekonomických učebnicích často líčen jako vyčerpávající boj o přežití v nehostinných podmínkách, proti němuž přechod k zemědělství znamenal pokrok a usnadnění života. Na studiích o kalaharských lovcích a sběračích etnika !Kung ukazuje, že jejich kalorický příjem je více než dostatečný, a že ho dosahují při investici pouhých tří až pěti hodin práce denně! Jejich život tak nejenže není plný hladu a nedostatku, ale je méně pracný než život zemědělce i moderního člověka. Odmítají-li mnozí lovci a sběrači stát se zemědělci, je to proto, že život zemědělce se jim zdá příliš pracný. Jak řekl jeden člověk z etnika !Kung: „Proč bychom měli sázet, když je na světě tolik mongomongo ořechů?“ (Sahlins, 1972)(Graeber, 2017)

Sahlins ve svém eseji přesvědčivě dokazuje, že život lovců a sběračů není plný nedostatku, ale naopak materiálního dostatku, dokonce blahobytu. Popisuje, s jakou lehkostí lovci a sběrači zahazují či zapomínají i těch pár předmětů jež vlastní. Je to dáno tím, že jsou si schopni veškeré své předměty vyrobit snadno sami. Zároveň v nomádských kulturách (lovci a sběrači se musejí za potravou

⁴¹ Karl Polányi byl maďarský antropolog a ekonomický historik, významná postava alternativní ekonomie. (Neplést s jeho bratrem, filozofem Michaellem Polányim). Jeho slavná kniha *The Great Transformation* (česky Velká transformace) z roku 1944 pojednává o proměně naší společnosti ze společnosti s trhy na tržní společnost. Opět čtenáře odkazují na knížku Nadý Johanisové, *Ekonomičtí disidenti* (2013)

⁴² Claude-Lévi Strauss byl významný francouzský antropolog, představitel strukturalismu.

pohybovat z místa na místo) nedává smysl vlastnit více, než kolik člověk může pohodlně nést. Vlastnictví je tak břemenem. Tyto poznatky jasně vyvracejí konstrukci *homo economicus*, člověka, jenž se neustále snaží maximalizovat užitek a akumulovat pro sebe co nejvíce věcí. Místo toho se lovci a sběrači snaží vlastnit věci co nejméně (aby je nemuseli tahat), a k veškerému svému (malému) majetku se chovají s nonšalancí boháčů, anžto si ho mohou vždy snadno vyrobit znova. Jejich potřeby jsou malé, a tudíž velmi snadno uspokojené, takže jim zbývá mnoho času na zábavu a válení se. (Sahlins, 1972)

Uvědomění si této skutečnosti velmi změnilo náhled na neolitickou revoluci, do té doby považovanou za jednoznačně pozitivní přelom v historii lidstva. V současnosti naopak přibývá těch, kteří upozorňují na negativní dopady neolitické revoluce – archeologické poznatky potvrzují, že s přechodem na zemědělství byla spojena zhoršená výživa, pokles průměrné výšky a větší výskyt osteoporózy, křivice a jiných chronických onemocnění. Izraelský historik Yuval Noah Harari označuje neolitickou revoluci ve své knize *Sapiens* za „největší podvod historie“, (Harari, 2015) a podle Jareda Diamonda to byla největší chyba v historii lidstva. (Diamond, 1999) Sahlinsova kniha zcela zásadním způsobem zpochybnila západní styl života i metanarativ západní civilizace.⁴³ Pokud mohou lovci a sběrači pracovat 3-5 hodin denně, pak proč ne my? O co se jako civilizace snažíme? Jak to, že pořád nemáme dost? (Paulson, 2014)

Předefinování blahobytu a nedostatku

Základní předpoklad ekonomie je, že zdroje jsou nedostatkové, a člověk by je měl alokovat co nejvhodněji. Pro lovce a sběrače, jimiž lidé byli po většinu historie, tento předpoklad očividně neplatí. Mají dostatek jídla, nadbytek volného času a vše co chtějí. Koncepty nedostatku, blahobytu a chudoby je tak nutné předefinovat jako sociální, nikoliv materiální skutečnosti: „Nejprimitivnější lidé na světě mají málo majetku, ale nejsou chudí. Chudoba není určité malé množství statků, ani to není jen vztah mezi prostředky a cíli; je to především vztah mezi lidmi. Chudoba je sociální status. Jako taková je vynálezem civilizace.“ (Sahlins, 1972)

Pro Sahlinse „nedostatek existuje pouze ve vztahu k potřebě“. Blahobyt je, když jsou potřeby naplněny – nedostatek je, když jsou nenaplněny. Lze ho tedy dosáhnout dvěma způsoby: navýšením produkce, aby odpovídala potřebám, nebo snížením potřeb. Lovci a sběrači se svými minimálními potřebami žijí úspěšně v blahobytu. Naše společnost šla cestou navyšování produkce, a s ní i navyšování potřeb. Nyní, jsa na vrcholu materiálních úspěchů, postavili jsme „chrám Nemožnému: Nekonečné potřebě.“ (Sahlins, 1972)

Vliv na nerůst

Sahlinsův příspěvek by rozhodně neměl být interpretován jako volání po návratu ke společnosti lovců a sběračů (byť ho tak někteří anarchoprimitivisté chápou). Sahlins neidealizuje lovce a sběrače, nepopírá, že neustálé přesouvání se za potravou má mnohé negativní sociální dopady. Jelikož vše je podřízeno pohyblivosti, matky po dobu kojení sexuálně abstinují, aby nemusely nosit dvě děti naráz a

⁴³ Metanarativ je termín jímž postmoderní francouzský filozof Jean-François Lyotard označuje velké příběhy, jimiž společnosti vysvětlují a legitimizují část své kultury. Povinností správného postmodernisty je tyto metanarativy identifikovat a ideálně rozbírat. Jedním z metanarativů západní společnosti je bezpochyby příběh pokroku, neustálého zlepšování životní úrovně pomocí vědy a techniky, jenž začíná s neolitickou revolucí. Tento metanarativ byl Sahlinsem uveden ve vážnou pochybnost.

jsou časté případy opouštění či zabíjení dětí a starců, nemohou-li chodit. Cílem nemá být návrat do idylické minulosti, ale uvědomění si nesouladů a konstruktů společnosti současné. (Paulson, 2014)

Podle Graebera by nerůst ani nemohl vzniknout nebýt Sahlinse. Takové tvrzení se obtížně potvrzuje či vyvrací, Sahlinsův příspěvek nerůstovému myšlení je však nepopíratelný. Jeho předefinování blahobytu jako vztahu mezi potřebami a zdroji převzal André Gorz ve své knize *Écologie et politique*, velmi podobná je také Illichova koncepce konviviality. Nerůstové odmítnutí industriální produktivity, důraz na volný čas a přesvědčení, že lze spokojeně žít s málem, má své kořeny právě v Sahlinsově Původní blahobytné společnosti. (Graeber, 2017)(Gorz, 1975)

4.3 Vliv vnitřních světů

Jedním z centrálních zájmů nerůstu je lidské štěstí, snaha žít lepší a udržitelnější život. Zastánci nerůstu podotýkají, že štěstí není totéž, co neustále stoupající spotřeba, (která je navíc dlouhodobě neudržitelná). Štěstí, spokojenost, anglicky *wellbeing* je mentální stav, nikoliv míra spotřeby, a mnohem více nám o něm mohou říci psychologové než ekonomové. V roce 1974 zformuloval behaviorální ekonom Richard Easterlin v článku *Does economic growth improve the human lot?* (česky Zlepšuje ekonomický růst lidský úděl?) takzvaný Easterlinův paradox. Navzdory očekávání ekonomů se totiž ukázalo, že od jisté úrovně spotřeby už ekonomický růst z dlouhodobého hlediska k lidskému štěstí nepřispívá. Tento poznatek se velmi hodil zastáncům nerůstu, pro něž se Easterlinův paradox stal trvalou součástí slovníku a užitečnou empirickou municí proti zastáncům růstu. (Diener & Biswas-Diener, 2002) (Sekulova, 2014) (Easterlin, 1974)

Erich Fromm

Jízlivější jazyky by však mohly podotknout, že Easterlin v podstatě znovu objevuje kolo: že bohatství není zdrojem štěstí bylo evidentní všem velkým myslitelům již od starověku. Easterlin tedy pouze podává moudrost, kterou zformulovali už Buddha či Ježíš, v pro ekonomy stravitelné empirické formě. Tuto základní moudrost velkých myslitelů zmobilizoval psycholog a filosof Erich Fromm ve své knize *To Have or to Be?* (česky Mít nebo být?⁴⁴) z roku 1976. Ta se týká nejen toho, jak žít spokojený život. Lze ji považovat také za syntézu a obohacení různých nerůstových myšlenek, jež jsme potkávali během našeho putování dějinami nerůstu.

Erich Fromm se narodil roku 1900 ve Frankfurtu do ortodoxní židovské rodiny. Vystudoval sociologii, psychologii a filosofii, a jeho díla se nacházela na průsečíku těchto věd. V roce 1930 emigroval do spojených států, začal vydávat své první knihy a později se přestěhoval do Mexika, kde se stal sousedem a přítelem Ivana Illiche. Často navštěvoval Illichovo centrum v Cuernavace a k Illichově první knize napsal dokonce předmluvu. Jeho kniha *Mít nebo být?* je manifestem psychologické revoluce, jež podle Fromma musí všem ostatním revolucím předcházet. (Funk, 1994) (Fromm, 1976)

Mít nebo být – Dva mody existence

Fromm bez uzardění kombinuje moudrost Buddhy, Marxe, Ježíše a mistra Eckharta⁴⁵ a nalézá u všech těchto myslitelů základní rozlišení dvou módů existence: Modus *mít* a modus *být*. Modus *mít* je založen na získávání, vlastnictví a vytváření zisku. Nejde přitom jen o vztah k hmotným statkům, člověk tohoto uvažování *má* manželku, *má* vzdělání, ze všeho včetně sebe chce udělat majetek. (Fromm, 1976)

Z logiky vlastnění vychází podle Fromma konzum, neboť „Konzumování je snad nejdůležitější formou vlastnění v dnešních průmyslových společnostech. Konzumování má dvojznačnou kvalitu: snižuje strach, protože to, co jsem konzumoval, mi nemůže být odebráno, ale nutí mne také, abych konzumoval stále více, protože to, co jsem již jednou spotřeboval, mne přestává uspokojovat. Moderní konzumenti se mohou docela dobře ztotožnit s rovnicí: *já jsem = co mám a co konzumuji*. “

⁴⁴ Na rozdíl od všech ostatních citací v této práci budu v tomto případě citovat z českého překladu Vlastislavy Žihlové.

⁴⁵ Mistr Eckhart (1260-1327) byl německý teolog a asketický mystik.

Tuto majetnickou logiku Fromm propojuje s patriarchátem: „největší požitek nespočívá v majetku samém, ale v majetnickém způsobu života. V patriarchální společnosti může být i ten nejubožejší chudák z nejchudší třídy vlastníkem majetku — v jeho příbuzenství jsou to jeho žena, jeho děti, jeho zvířata, nad čím může mít pocit absolutního pána. Pro muže v patriarchální společnosti, který měl hodně dětí, to byl jediný způsob, jak mít dostatek lidí k práci, aby získal vlastnictví, a přitom investoval malý kapitál.“

Tyto myšlenky čtenář už zná z kapitol o Bookchinovi a d'Eaubonne, Fromm je však zastřešuje celou existenční logikou: veškerý tento útlak vychází z majetnického způsobu existence.⁴⁶(Fromm, 1976)

Co je tedy opakem modu vlastnění? Není to striktní asketismus, jenž je pro Fromma pouze potlačováním touhy po majetku. Je jím modus bytí, jenž se zcela odpoutává od vlastnění a soustředí na prožívání. „V modu bytí má soukromé vlastnění (soukromý majetek) menší důležitost, protože já nepotřebuji něco vlastnit, abych z toho měl radost nebo to užíval. V modu bytí se může více než jedna osoba — ve skutečnosti milióny lidí — podílet o radost z téhož předmětu, protože žádný nepotřebuje — či nechce ho *mít* jako podmínku pro svou radost z něj.“

Modus bytí tak v mnohém připomíná Illichovy ideály konviviality: „Předpoklady modu bytí jsou nezávislost, svoboda a existence kritického rozumu. Jeho podstatným znakem je aktivita, ne však ve smyslu povrchní zaneprázdněnosti, ale aktivita vnitřní, tvořivé užívání vlastních lidských sil.“ (Fromm, 1976)

Tržní charakter

Jak vysvětluje Fromm, modus vlastnění pak vytváří tržní charakter lidí. Jedinec s tržním charakterem pak „prožívá sám sebe jako zboží tak, že vlastní hodnotu považuje nikoliv za hodnotu „užitnou“, ale za hodnotu „směnnou“. Živoucí člověk se stává věcí na „trhu osobnosti“.“ Lidé s tržním charakterem nemají vlastní ego, zcela se přizpůsobují požadavkům trhu. Proto jsou posedlí hromaděním věcí, jimiž zvyšují hodnotu sebe sama. V dnešní rozbujele společnosti pak už nemusí jít ani o doslovné hromadění, může jít i o „nakupování pro vyhazování.“ Z tržního charakteru vyplývá neschopnost mít k čemukoliv skutečný vztah, čímž se vysvětluje i naprostý nezájem společnosti o budoucnost svých dětí a vnuků. (Fromm, 1976)

Fromm (stejně jako Gorz) poukazuje na schizofrenní rozdělení člověka na producenta a konzumenta: „Představa neomezené zábavy je v nezvyklém protikladu k ideálu disciplinované práce podobně jako uznávání za mravné být posedlý prací a ideál naprostého lenošení ve volném čase a o dovolené. Výrobní pás a byrokratická rutina na jedné straně, televize, automobil a sex na druhé činí protikladnou kombinaci možnou. Samojediná posedlost prací by přivedla člověka k šílenství stejně tak jako úplná zahálka. Teprve kombinací obou se dá žít. Kromě toho oba protikladné postoje odpovídají ekonomické nutnosti: kapitalismus 20. století je založen na maximální spotřebě zboží a služeb, jakož i na rutinované skupinové práci.“ (Fromm, 1976)

Ekologická krize

Fromm v knize často reflektuje nepřátelský vztah, který má současná společnost k přírodě. Je obeznámen s publikací Meze růstu, z níž na jedné straně čerpá, na druhé straně jí vyčítá, že je

⁴⁶ Pokud bychom chtěli hledat ještě hlubší paralely, mohli bychom tvrdit, že majetnický systém i patriarchát vycházejí z neolitické revoluce. Mnozí antropologové se domnívají, že podřízení ženy začalo právě s neolitickou revolucí. Že před neolitickou revolucí nejspíš neexistoval v pravém slova smyslu majetek jsme si už ukázali v předchozí kapitole.

napsána „v onom duchu kvantifikace, abstrakce a odlidštění, který je tak charakteristický pro naši dobu. Víc se mu proto líbí Schumacher a jeho argumenty, že náš současný společenský řád nás činí nemocnými a že směřujeme k ekonomické katastrofě, nezměníme-li radikálně svůj společenský systém. Fromm říká: „Pokud bude každý chtít více, musí vznikat třídy, musí existovat třídní boj a celkově vzato i mezinárodní války. *Chamtivost a mír se navzájem vylučují.*“ Slyšíme v tom jasnou ozvěnu Schumachera, jenž říkal, že „trh je institucionalizací individualismu a nezodpovědnosti“ a tyto vlastnosti ničí lidskou mírumilovnost.(Fromm, 1976) (Schumacher, 1973)

Nová společnost

Na konci knihy načrtává Fromm program nové společnosti, která se dobrovolně vzdá všech forem závislosti na vlastnění, aby mohla plně *být*. Mimo jiné tento program říká, že bychom se měli vzdát cíle neomezeného růstu. Měly by se vytvářet pracovní podmínky a obecné povědomí, že účinnou motivací je psychické uspokojení, a ne materiální zisk za každou cenu.

Základem tohoto programu je osvobození: žen od patriarchátu, chudých od nedostatku (skrze zaručený minimální roční příjem) a občanů obecně skrze aktivní účast na politickém životě. Ta vyžaduje „maximální decentralizaci, především průmyslu a politiky. [...] V průmyslové a politické reklamě musí pak být zakázány všechny metody mytí mozků.“ Dále propast mezi chudými a bohatými musí být překlenuta, avšak takovým způsobem, „aby se lidé cítili dobře a radostně a nehledali uspokojení v požívačnosti.“ (Fromm, 1976)

A konečně také potřebujeme humanistickou vědu o člověku jako základ aplikované vědy a umění společenského přebudování. Cílem této vědy (která v mnohém připomíná Illichův *counterfoil research*) není „ovládání přírody, ale ovládání techniky a iracionálních sil a institucí, které ohrožují přežití západní společnosti a snad i celého lidstva.“(Fromm, 1976)

Radikální humanismus

Na závěr je třeba se zmínit o jedné kategorii, kterou Fromm vytvořil, a která nám umožní ucelený pohled na předchozí autory zmiňované v této práci. Fromm hovoří o Schumacherovi a označuje ho za jednoho z mnoha radikálních humanistů pomarxovské doby. Fromm podotýká, že ač se tito radikální humanisté mohou zdánlivě lišit, dokonce si i v ledasčem odporovat, všechny je spojuje přesvědčení:

- že produkce musí sloužit potřebám lidí a nikoli požadavkům ekonomického systému;
- že musí být zjednáán nový vztah mezi lidmi a přírodou, založený na kooperaci a nikoli na vykořisťování;
- že vzájemné nepřátelství musí být nahrazeno solidaritou;
- že cílem veškerého společenského uspořádání musí být to, co prospívá člověku, a prevence utrpení;
- že místo maxima konzumace se musí stůj co stůj dosáhnout rozumné konzumace, která podporuje zdraví lidí;
- že jedinec musí být aktivním, nikoli pasivním účastníkem společenského života.“ (Fromm, 1976)

Ač se mohlo dosud zdát, že myslitelé, jimž jsem zasvětil tuto bakalářskou práci měli velmi rozdílné, až protichůdné názory, je zřejmé, že by se všichni shodli na těchto požadavcích. Ukazuje se tak jasně, co měli všichni nerůstoví myslitelé společného: radikální humanismus.

*I've always liked it slow
I never liked it fast
With you it's got to go
With me it's got to last*

-Leonard Cohen

5. Závěr

Nerůstové myšlení začíná zpochybněním možnosti nekonečného hmotného růstu na konečné planetě. První představitelé nerůstového myšlení se snaží upozornit na nesmyslnou premisu klasické ekonomie, která se snaží neustále zvyšovat spotřebu. Pomocí druhého termodynamického zákona či počítačových modelů MIT se snaží dokázat, že jsou na jedné straně omezené naše zdroje, na druhé straně je omezená také schopnost planety absorbovat naše emise a odpady. Řešení této krize je však pro tyto myslitele technický problém, a tak jejich díla většinou nekritizují společenský systém a mají někdy technokratickou tendenci, ilustrovanou například na vztahu k malthusiánství.

Ve druhé části jsem představil čtyři myslitele, kteří již poukazovali na negativní společenské dopady růstové společnosti. Rozoznávali symptomy nemocné společnosti, a jejich diagnózy se v zásadě shodovaly na tom, že problémem je industriální růstová společnost, kapitalismus, a diktatura ekonomického myšlení. Všichni navrhovali nové systémy, jež by vyžadovaly zásadní proměnu celé společnosti. Tyto systémy se však již v mnohém lišily, jak ukazuje tabulka na konci druhé části.

Ve třetí části jsem pak představil tři perspektivy, jež umožnily se odpoutat od iluzorně objektivního ekonomického myšlení. Je to pohled z ženské perspektivy, jenž poukazuje na vyloučení poloviny lidstva z diskuse o naší společné budoucnosti. Dále antropologický pohled, jenž boří západocentrický pohled na blahobyt a chudobu a s nimi i západní metanarativ civilizačního pokroku. A konečně pohled psychologický, jenž podotýká, že základem štěstí nemůže být materialistický vztah ke světu.

Z mé práce vyplývají rozpory a otázky, jež si kladli nerůstoví myslitelé v sedmdesátých letech. Z historického hlediska je zajímavé, které otázky již byly zodpovězeny, pro současný nerůst jsou pak zajímavé zejména ty, jež zodpovězeny nebyly.

Na tuto práci tak lze navazovat dvěma způsoby: Buď se zaměřit na minulost a jít hlouběji a podrobněji do dějin nerůstového myšlení (je co objevovat), anebo se zaměřit na budoucnost a použít podněty prezentované v této práci k zodpovídání otázek současného nerůstového hnutí. Pokud bude tato práce k těmto cílům využitelná, pak to pro mne znamená, že splnila svůj cíl, jímž bylo zmapovat vznik a vývin nerůstového myšlení v sedmdesátých letech dvacátého století.

6. Bibliografie

Alexander, S. (2014). Basic and maximum income. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.

Azam, G. (2017). Decrescimento. In *Alternativas sistêmicas: Bem Viver, decrescimento, comuns, ecofeminismo, direitos da Mãe Terra e desglobalização*.

Bardi, U. (2013). The limits to growth revisited. In *Springer Briefs in Energy: Energy Analysis*.

Biehl, J. (2016). *Ecology or catastrophe: the life of Murray Bookchin*.

Bookchin, M. (1971). *Post-Scarcity Anarchism*.

Bookchin, M. (1980). *Toward an ecological society*.

Boulding, K. (1966). *The Economics of the Coming Spaceship Earth*.

Cayley, D., & Illich, I. (1992). *Ivan Illich in conversation* (Issue Book, Whole).

D'Alisa, G., & Kallis, G. (2015). Post-normal science. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.

- D'Alisa, G., Kallis, G., & Demaria, F. (2014). *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.
- d'Eaubonne, F. (1978). *Écologie, féminisme : révolution ou mutation ?*
- Daly, H. E., Georgescu-Roegen, N., Cloud, P., Ehrlich, P. R., Holdren, J. P., Kass, L. R., Boulding, K., Hardin, G., Johnson, W. A., England, R., Bluestone, B., Ophuls, W., Schumacher, E. F., Weisskopf, W. A., Randers, J., Meadows, D. H., Cobb, J., & Lewis, C. S. (1973). *Toward a steady-state economy*.
- Diamond, J. (1999). *The Worst Mistake in the History of the Human Race*.
<https://www.discovermagazine.com/planet-earth/the-worst-mistake-in-the-history-of-the-human-race>
- Diener, E., & Biswas-Diener, R. (2002). Will money increase subjective well-being? A literature review and guide to needed research. *Social Indicators Research*, 57(2), 119–169.
<https://doi.org/10.1023/A:1014411319119>
- Duverger, T. (2011). *La décroissance: Une idée pour demain*.
- Easterlin, R. (1974). *Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence*.
<https://doi.org/10.1108/IJMPB-01-2013-0003>
- Fromm, E. (1976). *To Have or To Be?* Harper & Row.
- Funk, R. (1994). *Erich Fromm*. Lidové noviny.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). The Entropy Law and the Economic Process. In *Philosophy of Science*.
- Georgescu-Roegen, N. (1975). Energy and Economic Myths. In *Southern Economic Journal* (Vol. 41, Issue 3).
- Gerber, V., & Romero, F. (2019). *Murray Bookchin et l'écologie sociale libertaire*.
- Goldblum, C. (2019). *Françoise d'Eaubonne et l'écoféminisme*.
- Gollain, F. (2021). *André Gorz et l'écossocialisme*.
- Gorz, A. (1975). *Écologie et politique*.
- Gowdy, J., Mesner, S., Gowdy, J., & Mesner, S. (2006). *Review of Social Economy The Evolution of Georgescu-Roegen's Bioeconomics The Evolution of Georgescu-Roegen's Bioeconomics*. *August 2012*, 37–41.
- Graeber, D. (2017). Foreword. In *Stone age economics*. Routledge.
- Gregoratti, C., & Raphael, R. (2019). Historical roots of a feminist degrowth. In *Towards a Political Economy of Degrowth (Transforming Capitalism)*.
- Gudynas, E. (2014). Buen vivir. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.
- Harari, Y. N. (2015). *Sapiens: A brief history of humankind*.
- Hartch, T. (2015). *The Prophet of Cuernavaca: Ivan Illich and the Crisis of the West*.
- Heaslip, A. (2006). *Ecology is Permanent Economy*. April 2006, 29–42.
- Hickel, J. (2021). What does degrowth mean? A few points of clarification. *Globalizations*, 18(7), 1105–1111. <https://doi.org/10.1080/14747731.2020.1812222>
- Hirsch, F. (1976). *Social limits to growth*.

- Hulotte, L., & Sauvage, L. (2011). *De Meadows à Mansholt : l' invention du « zégisme »*.
- Illich, I. (1970). *Celebration of awareness: Call for institutional revolution*.
- Illich, I. (1973). *Tools for conviviality*.
- Illich, I. (1974). *Energy and equity*.
- Inman, P. (1997). *Themes of Ivan Illich : An Intellectual Biography*. 32(3), 53–64.
- Johanisová, N. (2013). *Ekonomičtí disidenti: Kapitoly z historie alternativního ekonomického myšlení*.
- Johnson, I. (2020). "Solarpunk" & the Pedagogical Value of Utopia.
http://www.susted.com/wordpress/content/solarpunk-the-pedagogical-value-of-utopia_2020_05/
- Judt, T. (2005). *Postwar: A history of Europe since 1945*. Penguin Press.
- Kallis, G. (2014). Social limits to growth. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.
- Kallis, G. (2019). Limits: Why Malthus was wrong and why environmentalists should care. Stanford: Stanford university press. In *Journal of Political Ecology* (Vol. 27, Issue 1, pp. 1–3).
<https://doi.org/10.2458/V27I1.23670>
- Kallis, G., Demaria, F., Paulson, S., & D'Alisa, G. (2018). The case for degrowth. In *Degrowth*.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv5cg82g.7>
- Kerschner, C. (2010). Economic de-growth vs. steady-state economy. *Journal of Cleaner Production*, 18(6), 544–551. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2009.10.019>
- Knihovna památníku národního písemnictví. (2019). *Meze růstu*.
https://arl.pamatniknarodnihopisemnictvi.cz/arl-pnp/cs/detail-pnp_us_cat-085147-Meze-rustu/?disprec=1&iset=1
- Kohr, L. (1977). *A tribute to E.F. Schumacher*.
https://web.archive.org/web/20071011020125/http://www.schumacher.org.uk/about_efschumacher.htm
- Latouche, S. (2007). *Petit traité de la décroissance sereine*.
- Latouche, S. (2016). *Les précurseurs de la décroissance. Une anthologie*. Le passager clandestin.
- Leonardi, E. (2019). The topicality of André Gorz political ecology. In *Towards a Political Economy of Degrowth*.
- Levallois, C. (2010). *Can de-growth be considered a policy option? A historical note on Nicholas Georgescu-Roegen and the Club of Rome*.
- Luke, T. W. (1987). Social ecology as critical political economy. *The Social Science Journal*, 24(3), 303–315. [https://doi.org/10.1016/0362-3319\(87\)90078-4](https://doi.org/10.1016/0362-3319(87)90078-4)
- Mann, C. C. (2018). *The Book That Incited a Worldwide Fear of Overpopulation*.
<https://www.smithsonianmag.com/innovation/book-incited-worldwide-fear-overpopulation-180967499/>
- Martins, P. H. (2008). *DE LÉVI-STRAUSS A M.A.U.S.S. – MOVIMENTO ANTIUTILITARISTA NAS CIÊNCIAS SOCIAIS Itinerários do dom**.
- Meadows, D. H., & Meadows, D. (2007). The history and conclusions of the limits to growth. *System Dynamics Review*, 23(2–3), 191–197. <https://doi.org/10.1002/sdr.371>

- Meadows, D. H., Meadows, D. L., & Randers, J. (1972). Limits to growth. In *Potomac associates*.
- Mellor, M. (1997). *Feminismo y ecología*.
- Muraca, B. (2013). Décroissance: A project for a radical transformation of society. *Environmental Values*, 22(2), 147–169. <https://doi.org/10.3197/096327113X13581561725112>
- Muraca, B., & Schmelzer, M. (2017). Sustainable degrowth: Historical roots of the search for alternatives to growth in three regions. In *History of the Future of Economic Growth*.
- Nørgaard, J., Peet, J., & Ragnarsdóttir, K. V. (2010). The History of the Limits to Growth. *Solutions Journal*, 351–376. <https://doi.org/10.3138/9781487595029-020>
- Paquot, T. (2003). *Rezistado laŭ Ivan ILLICH*. <https://eo.mondediplo.com/article9.html>
- Paulson, S. (2014). Political Ecology. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.
- Perrett, T. (2020). *Bookchin, Degrowth and Libertarian Municipalism: A Blueprint for a New Environmentalism?* 1–22. <https://www.schumacherinstitute.org.uk/download/pubs/res/202001-Bookchin-Degrowth-and-Libertarian-Municipalism-Thomas-Perrett.pdf>
- Petridis, P., Muraca, B., & Kallis, G. (2015). Degrowth: Between a scientific concept and a slogan for a social movement. *Handbook of Ecological Economics*, 2013, 176–200. <https://doi.org/10.4337/9781783471416.00012>
- Prieto, L. P., & Domínguez-Serrano, M. (2017). An Ecofeminist Analysis of Degrowth: The Spanish Case. *Feministische Studien*. <https://doi.org/10.1515/fs-2017-0027>
- Ramose, M. B. (2014). Ubuntu. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.
- Rootes, C. (2008). *Environmental movement*. https://doi.org/10.1057/9780230611900_25
- Sahlins, M. (1972). *Stone age economics*.
- Samerski, S. (2018). Tools for degrowth? Ivan Illich's critique of technology revisited. *Journal of Cleaner Production*, 197, 1637–1646. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.10.039>
- Schneider, F., Kallis, G., & Martinez-Alier, J. (2010). Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. Introduction to this special issue. *Journal of Cleaner Production*, 18(6), 511–518. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2010.01.014>
- Schumacher, E. F. (1973). Small is Beautiful: a study of economics as if people mattered. In *Institute of Development Studies Bulletin* (Vol. 7, Issue 1).
- Sekulova, F. (2014). Happiness. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.
- Toye, J. (2012). The world improvement plans of Fritz Schumacher. *Cambridge Journal of Economics*, 36(2), 387–403. <https://doi.org/10.1093/cje/ber035>
- Verploegen, N. M. (1978). “...A Balance Of Head, Heart, And Hand”: The Philosophy Of Decentralization In The Works Of Ivan Illich, E. F. Schumacher, and John Todd.
- Victor, P., & Daly, H. E. (2021). *Herman Daly's Economics for a Full World: His Life and Ideas*.
- Victus, S., & Chiara, C. (2014). Economy of permanence. In *DEGROWTH: A Vocabulary for a New Era*.
- Vieille-Blanchard, E. (2012). *Le rapport au Club de Rome : stopper la croissance , mais pourquoi ?* 1–3.
- Ziai, A. (2017). Post-development 25 years after The Development Dictionary. *Third World Quarterly*, 38(12), 2547–2558. <https://doi.org/10.1080/01436597.2017.1383853>

